

Protestantse Theologische Universiteit, Amsterdam

De onrechtvaardige rentmeester in perspectief
Een exegetisch onderzoek naar de sociaaleconomische context van Lukas 16:1-8 en
een hermeneutische verkenning op basis van de daaruit voortvloeiende
theologisch ethische implicaties

Thesis ingediend in vervulling van de eisen voor de graad
Master of Arts in de Godgeleerdheid en de Godsdienstwetenschappen
in de vakgroep Sources

Begeleiders:

Dr. Jan L.H. Krans

Prof. Dr. Patrick Nullens

door

Willem Arie den Hertog

Amsterdam
Februari 2019

Copyright © 2019 by Willem Arie den Hertog
All rights reserved

“Die Begrenzung des ethischen Phänomens auf seinen Ort und seine Zeit bedeutet nicht seine Aufhebung, sondern gerade umgekehrt seine Inkraftsetzung.”¹

- Dietrich Bonhoeffer

---

¹ Dietrich Bonhoeffer, *Dietrich Bonhoeffer Werke*, vol. 6, *Ethik*, red. Ilse Tödt, Heinz Eduard Tödt, Ernst Feil, Clifford Green, 2^e ed. (München: Kaiser Verlag, 1998), 368.

INHOUDSOPGAVE

Illustraties	vi
Voorwoord	vii
Woord van dank	viii
Afkortingen	ix
Abstract	x
Samenvatting	xi
DEEL I INLEIDING	12
Probleemstelling	13
Onderzoeksvraag	15
Systematiek	16
Doelstellingen	16
Ten slotte	17
DEEL II EXEGETISCHE VERKENNING	18
Hoofdstuk 1 Werkvertaling van Luk. 16:1-8a	19
1.1 Vertaling	19
1.2 Verantwoording	20
1.3 Tekstafbakening	22
1.4 Samenvatting en conclusies van hoofdstuk 1	24
Hoofdstuk 2 De rentmeester in historisch perspectief	26
2.1 Twee typen arbeidsverbintenissen	26
2.2 Aanvullende arbeidsvoorwaarden	29
2.3 Ontslag	29
2.4 Joodse regelgeving met betrekking tot rentmeesterschap	31
2.5 Joodse regelgeving met betrekking tot woekerwinst	31
Hoofdstuk 3 Het schuldreductieplan in perspectief	34
3.1 Het arbeidsconflict	34
3.2 Een woekerwinstscenario?	34
3.3 De financiering van de schuldreductie	36
Hoofdstuk 4 Samenvatting en conclusies deel II	41

DEEL III VERKENNING VAN DE LITERAIRE CONTEXT	44
Hoofdstuk 5 De rentmeester in direct literair perspectief	45
5.1 De parabel van de verloren zoon	45
5.2 Kinderen van de wereld en kinderen van het licht	46
5.3 Vrienden maken met de mammon	48
5.4 God dienen of de mammon	49
5.5 De parabel van de rijke man en de bedelaar Lazarus	50
Hoofdstuk 6 Samenvatting en conclusies deel III	52
DEEL IV HERMENEUTISCHE VERKENNING	54
Hoofdstuk 7 De rentmeester in modern perspectief	55
7.1 Verkwisting	55
7.2 Crises	56
7.3 Nuances op de verkwistingscrisis	59
7.4 Herbezinning: een dure plicht vanuit Christelijk perspectief	60
7.5 Bekering	63
7.6 Een economie van de vreugde	67
Hoofdstuk 8 Eindconclusie	71
8.1 Exegetische positie	71
8.2 Hermeneutische positie	71
8.3 Morele positie	72
Bibliografie	74

ILLUSTRATIES

Figuur 1 De onrechtvaardige rentmeester in een ets van Jan Luyken	28
Figuur 2 Gedragsveranderingsproces van de rentmeester	41
Figuur 3 Twee opeenvolgende parabels: een symmetrische compositie	46
Figuur 4 Drie opeenvolgende parabels: een asymmetrische compositie	51
Figuur 5 Financiële baten van een circulaire economie	67

VOORWOORD

Bijbel en business zijn twee kernbegrippen die mijn leven in grote mate hebben beïnvloed. Ik ben opgegroeid in een ondernemersfamilie. Ondernemerschap is mij met de paplepel ingegeven. De Bijbel ook. Bijbel en business waren vertrouwde onderdelen van het dagelijks leven. Loven en bieden gingen hand in hand met geloven en belijden. Het credo “ik geloof in God de vader” ging samen met de commerciële belijdenis “ik geloof in de man met de monsterkoffer” oftewel, zonder het proactief aan de man brengen van goederen is er geen economie.²

Een van de bedenkers van de man met de monsterkoffer schreef een boek met de a-theologische titel *Meer verkopen meer verdienen* en bepleit daarin het economische standpunt dat “alles draait om verkopen met winst.”³ Winst uitgedrukt in harde valuta, welteverstaan. Het is duidelijk dat de winsttermen van het koninkrijk van God van een andere, hogere orde zijn. Dit brengt iedere poging om een synthese tussen God en geld te bewerkstelligen op spanning. Deze spanning stelt christenen die op enigerlei wijze verantwoording dragen voor moderne monsterkoffers voor ethische dilemma’s. Zelf heb ik 15 jaar lang met een monsterkoffer in de hand geparticipeerd in de dynamieken en expansies van het bedrijfsleven en de schoonheid en schijn, de waarde en de loosheid alsook de pressie en de uitdaging daarvan persoonlijk ervaren. Als christen concurreren is een delicate onderneming.

De geschetste spanning komt haast tastbaar tot uitdrukking in de parabel van de onrechtvaardige rentmeester. De laatstgenoemde is een ambigu gebleken figuur die de aan zijn zorgen toevertrouwde monsterkoffer op dubieuze wijze beheert. Tastend zoekt hij zijn weg tussen de klippen van bedrijfseconomische verleidingen en verantwoordelijkheden. Hij maakt fouten, neemt verrassende beslissingen op het scherpst van de snede en probeert voortvarend orde op zaken te stellen. Voor velen blijft het de vraag welke lessen de parabel herbergt. Die vraag zal in deze thesis systematische worden uitgesponnen, beantwoord en gerelateerd aan hedendaagse economische spanningsvelden. Zo komen ze toch weer bij elkaar, die twee kernbegrippen: Bijbel en business.

Dirksland, rond de week van de circulaire economie,

Willem Arie den Hertog

---

² Dit was sinds de oprichting van de Nederlandse Export Combinatie (NEC) de slogan van deze handelsbevorderende organisatie.

³ Lambert Fokkema, *Meer verkopen meer verdienen; een praktijkboek voor iedere ondernemer*, 4^e ed. (Amsterdam: Omega, 1983), 63.

WOORD VAN DANK

Het schrijven van een thesis is een strikt persoonlijke en meestal solistische activiteit die niettemin onmogelijk is zonder hulp van betrokken derden. Ik ben dank verschuldigd aan veel mensen. Sommigen realiseerden zich misschien niet eens dat ze mij hebben geholpen door middel van een literatuurtip, een rake opmerking, een pittige discussie of het delen van een scherp inzicht. Ik wil mijn ouders bedanken voor hun niet aflatende interesse, warme betrokkenheid en, niet te vergeten, voor de reeds in het voorwoord gedefinieerde ‘pap’ als onderdeel van een rijk voedingsspectrum dat ook wel ‘opvoeding’ wordt genoemd. In de kring van directe betrokkenen staan ook mijn vrouw Jorina en onze drie prachtige kinderen: Jorieke, Willem en Jonathan. Zonder de ruimte die zij mij in liefde hebben geboden had ik onmogelijk zoveel vreugde kunnen beleven aan het schrijven van deze thesis.

Graag wil ik Dr. Jan L.H. Krans bedanken voor zijn spontane bereidverklaring om mij te begeleiden in het totaalproces en de flexibele, inspirerende en ruimte biedende wijze waarop hij die coaching heeft vormgegeven. Niet minder schatplichtig ben ik Prof. Dr. Patrick Nullens die mij vanuit theologisch-ethische hoek van intellectuele prikkels heeft willen voorzien. Ook ben ik dank verschuldigd aan Drs. André Molenaar die zo vriendelijk was om deze thesis met een kritische blik te lezen en mij daarop te bevragen.

Terwijl ik dit dankwoord schrijf hoor ik in gedachten de pauken en het koperwerk die het juichende openingskoor introduceren van cantate 69a, gecomponeerd in 1723 door Johann Sebastiaan Bach (1685-1750). De openingstekst van dit monumentale werk weerspiegelt de grondtoon van mijn dank: “Lobe den Herrn, meine Seele, und vergiß nicht, was er dir Gutes getan hat.”

AFKORTINGEN

BDAG	<i>A Greek-English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature</i>
HSV	<i>Herziene Bijbelvertaling</i>
JBL	<i>Journal of Biblical Literature</i>
JETS	<i>Journal of the Evangelical Theological Society</i>
KJV	<i>King James Version</i>
Louw-Nida	<i>Greek English Lexicon of the New Testament based on Semantic Domains</i>
LSJ	<i>A Greek-English Lexicon</i>
NA ²⁸	<i>Nestle-Aland Novum Testamentum Graece 28^e ed.</i>
NBV	<i>Nieuwe Bijbelvertaling</i>
NBG51	<i>Nederlands Bijbelgenootschap 1951</i>
NICNT	<i>New International Commentary on the New Testament</i>
NIGTC	<i>The New International Greek Testament Commentary</i>
NT	<i>Nieuwe Testament</i>
OT	<i>Oude Testament</i>
SV	<i>Statenvertaling</i>
TDNT	<i>Theological Dictionary of the New Testament</i>

ABSTRACT

In the traditional interpretation the final behaviour of the unjust steward has been regarded as clever but condemnable. A different approach is argued in this thesis. Initially the steward's behaviour was objectionable. However, after a fundamental reconsideration he dramatically changed his life. As a result his final economic conduct was both praiseworthy and worth following. Four phases can be distinguished in the process of change, namely wastefulness, crisis, reflection and conversion. The proposed exegesis perfectly fits the direct literary context and does not end in the discrepancies arising from the traditional interpretation. Moreover, this explanation leads to a hermeneutical enrichment appearing at the moment the four phases mentioned are linked to modern economic developments.

In response to this hermeneutical connection it has been argued that the liberal view on economics on the one hand led to prosperity and on the other hand to crises as a direct result of profit maximization arising from human greed. Nevertheless, in many commercial organisations profit maximization is still regarded as a key objective. The several crises have caused social outrage and reflection. Ideally this process leads to necessary behavioural changes precluding the transition from a linear to a circular economic era.

Managers with a Christian philosophy of life can, and should be, extra motivated to follow the courage shown by the steward. This, for example, can be done by direct participation in the business sector, by denouncing the boundaries and the downside of profit maximization, by encouraging management teams to enrich their primarily monetary profit definitions with immaterial profit terms and last but not least, by searching with creativity and inventiveness for technical, administrative and logistic changes in order to reduce ecological footprints. In short, the proposed exegesis deviates from the traditional explanation by considering the steward's final conduct as morally good. Consequently, the parable offers a much richer perspective. This is explicitly expressed in the final hermeneutical approach by bringing squandering, crisis, reflection and conversion into dialogue with the modern Western economy.

SAMENVATTING

In de traditionele duiding van de parabel van de onrechtvaardige rentmeester wordt de uiteindelijke handelswijze van de rentmeester beschouwd als slim maar verwerpelijk gedrag. In deze thesis is een andere conclusie getrokken. Het gedrag van de rentmeester was aanvankelijk verwerpelijk maar na een fundamentele bezinning betert hij zijn leven waardoor zijn uiteindelijke handelswijze niet alleen prijzenswaardig maar ook navolgingswaardig is. In het veranderingsproces van de rentmeester zijn vier fasen te onderscheiden: verkwisting, crisis, bezinning en bekering. Er bestaan logische verbanden tussen de voorgestelde exegese en de directe literaire context en de exegese resulteert niet in de discrepanties die voortvloeien uit de traditionele uitleg. Bovendien leidt de voorgestelde uitleg tot een hermeneutische verrijking die expliciet tot uitdrukking komt op het moment dat de vier genoemde fasen in verband worden gebracht met moderne economische erfenis.

Naar aanleiding van deze hermeneutische verbinding is betoogd dat een liberale economische visie heeft geleid tot economische welvaart enerzijds en diverse daaruit voortgevloeide crises anderzijds. Crises als direct gevolg van aan menselijke hebzucht ontsproten winstmaximalisatie als een schijnbaar heilig verklaarde kerndoelstelling van veel commerciële organisaties. De maatschappelijke verontwaardiging en bezinning die naar aanleiding van deze crises zijn ontstaan leiden idealiter tot noodzakelijke gedragsveranderingen waardoor een transitie van een lineair naar een circulair economisch tijdperk wordt ingeluid.

Managers met een christelijke levensovertuiging mogen zich uitgedaagd weten om het moedige crisismanagement van de rentmeester in een moderne context na te volgen. Dit kan o.a. door directe participatie in het bedrijfsleven om daar de grens en keerzijde van winstmaximalisatie aan de kaak te stellen, het management te stimuleren om primair valutaire winstdefinities te verrijken met immateriële terminologie en niet in de laatste plaats, om met creativiteit en inventiviteit te zoeken naar zowel technische, bestuurlijke en logistieke veranderingen die ecologische voetafdrukken verkleinen. Kortom, de voorgestelde exegese wijkt af van de traditionele uitleg omdat de uiteindelijke handelswijze van de rentmeester is opgevat als een moreel juiste daad. Door dit inzicht verandert het perspectief van de parabel en blijkt deze rijke lessen te bevatten die expliciet tot uitdrukking komen in de voorgestelde hermeneutische vertaalslag waarin verkwisting, crisis, bezinning en bekering in samenspraak zijn gebracht met de moderne westerse economie.

DEEL I
INLEIDING

PROBLEEMSTELLING

In Luk. 16:1-8 verschijnt er een rentmeester op het toneel die fungeert als hoofdpersoon in een parabel. Hij is een raadselachtige en inmiddels veelbesproken figuur. Menigeen beschouwt hem als een slimme slechterik en in sommige Bijbelvertalingen wordt de lezer al op voorhand op het spoor van deze interpretatie gezet door het suggestieve en niet oorspronkelijke opschrift: “de onrechtvaardige rentmeester.”⁴ In het begin van de gelijkenis blijkt hij een werknemer te zijn die de bezittingen van zijn werkgever verkwanselde. Voor dit mismanagement moet hij zich bij zijn werkgever verantwoorden en tijdens het functioneringsgesprek krijgt hij zijn ontslag aangekondigd. Nadat de rentmeester zijn sombere toekomstperspectief onder ogen heeft gezien probeert hij zijn toekomstige positie veilig te stellen door bij enkele debiteuren gedeeltelijke schuldsanering toe te passen. Uiteindelijk prijst ó κύριος (“de heer”) de rentmeester om zijn inventieve handelswijze.⁵

De visies op de oorspronkelijke betekenis en boodschap van de parabel lopen sterk uiteen. Niettemin is er in de loop van de geschiedenis een consensus bereikt die te boek staat als ‘traditionele’ of ‘monetaire’ uitleg.⁶ In deze uitleg wordt het uiteindelijke handelen van de rentmeester beschouwd als slimme fraude met het oog op de toekomst. De heer zou de rentmeester niet hebben geprezen om zijn frauduleuze optreden maar om zijn slimme zorg voor de toekomst die daaruit kan worden afgeleid.⁷ Het springende punt van de parabel zou dus betrekking hebben op zorg voor de toekomst, al dan niet met inzet van financiële middelen.⁸ Bij dit laatste speelt vers 9 een sleutelrol.⁹ Daar lijkt immers een verband gesuggereerd tussen de betreffende parabel en het maken van vrienden met gebruik van materiële rijkdom en stoffelijk bezit, oftewel de onrechtvaardige mammon.¹⁰

---

⁴ Zie o.a. HSV en NBG51.

⁵ Er bestaat verschil van mening over de identiteit van deze ‘heer’ waarbij het de vraag is of κύριος hier verwijst naar de werkgever van de rentmeester of naar Jezus. Deze vraag komt verderop in de thesis uitvoeriger aan bod.

⁶ Dennis J. Ireland, *Stewardship and the Kingdom of God. An Historical, Exegetical, and Contextual Study of the Parable of the Unjust Steward in Luke 16:1-13* (Leiden: Brill, 1992), 7.

⁷ Thomas W. Manson, *The Sayings of Jesus as Recorded in the Gospels according to St. Matthew and St. Luke Arranged with Introduction and Commentary*. (Londen: SCM, 1949), 292-3; Ireland, *Stewardship*, 8.

⁸ Ireland is een soortgelijke uitleg in 50 van de 140 verschillende interpretaties die hij heeft bestudeerd tegengekomen. Ireland, *Stewardship*, 8n8.

⁹ Ireland, *Stewardship*, 9.

¹⁰ BDAG, s.v. μαμωνᾶ.

Binnen de traditionele uitleg bestaat er een lichte diversiteit aan opvattingen. Sommigen duiden de parabel als onderwijs met betrekking tot het gebruik van geld en bezit in het licht van het al dan niet eschatologische koninkrijk van God.¹¹ Anderen beschouwen de gelijkenis als een ironische les waarmee Jezus zijn volgelingen juist het omgekeerde wil leren, namelijk dat vriendschap niet te koop is en dat rijkdom het uiteindelijk oordeel niet kan afwenden zoals de rentmeester probeerde te doen.¹² Ondanks de verschillende interpretaties bestaat er binnen de traditionele uitleg wel overeenstemming over de aard van de rentmeester en zijn handelswijze: hij was en bleef een notoire oplichter die door middel van frauduleuze transacties zijn toekomst veilig wilde stellen.¹³

Om een aantal redenen is de traditionele consensus problematisch en zowel vanuit theologisch als bedrijfs-ethisch perspectief onbevredigend. Dit heeft vooral te maken met het punt dat de heer zijn rentmeester uiteindelijk prijst en hem zelfs een *φρονίμως* (voorzichtig, verstandig, bedachtzaam) mens noemt.¹⁴ Als de manager inderdaad heeft gefraudeerd dan is het niet logisch dat zijn werkgever hem prijst. Pogingen om deze discrepantie op te lossen door prijzenswaardige zorg voor de toekomst te onderscheiden van uiteindelijk daaruit voortvloeiende afkeurenswaardig handelingen resulteren om een aantal redenen in een geforceerde zienswijze. 1) Als de heer zijn rentmeester zonder enige vorm van nuance prijst zonder daarbij onderscheid te maken tussen attitude en feitelijk handelen dan moest het publiek dit onderscheid zelf bedenken en deze nuance zelf in het verhaal aanbrengen. In dat geval is het risico op misinterpretaties erg groot. Immers, als een fraudeur zo uitbundig wordt geprezen dan zouden luisteraars gemakkelijk tot de slotsom kunnen komen dat financiële fraude met het oog op een hoger doel is toegestaan. Dergelijke gevolgtrekkingen staan evenwel op gespannen voet met de bredere inhoud van het Lukasevangelie.¹⁵ 2) Parabels waren fictieve, voor het

---

¹¹ Ireland, *Stewardship*, 14 en 22; Richard A Burridge, *Imitating Jesus: An Inclusive Approach to New Testament Ethics* (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2007), 262.

¹² O.a. Stanley Porter heeft deze visie verdedigd. Stanley E. Porter, "The Parable of the Unjust Steward (Luke 16:1-13). Irony is the Key." In *The Bible in Three Dimensions. Essays in Celebration of Forty Years of Biblical Studies in the University of Sheffield*, edited by David J.A. Clines, Stephen E. Fowl and Stanley E. Porter (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1990), 148-9.

¹³ Overigens wordt de rentmeester ook binnen sommige niet-traditionele interpretaties getypeerd als een fraudeur. Ireland, *Stewardship*, 24.

¹⁴ BDAG, s.v. *φρονίμως*.

¹⁵ Niettemin zijn er commentatoren die met de theorie van "the scandal of the righteousness of God's reign" een lans breken voor zo'n tegenstrijdig plot. François Bovon, *Luke 2. A Commentary on the Gospel of Luke 9:51-19:27*, Hermeneia, red. Helmut Koester, vert. Donald S. Deer (Minneapolis, MS: Fortress Press, 2013), 449.

publiek herkenbare en realistische verhalen die door de verteller ervan werden aangewend om nieuwe perspectieven te ontsluiten, ten einde het tot dan toe onbekende te ontvouwen en dichterbij de luisteraars te brengen.¹⁶ Het is echter niet waarschijnlijk dat een plot, waarin een werkgever zijn frauderende werknemer prijst vanwege diens succesvolle malversatie, een uit het leven van het vroege Jodendom gegrepen realistische situatie is geweest. Het is al helemaal niet aannemelijk dat het thema 'bedachtzaamheid met betrekking tot de (aardse) toekomst' het nieuwe perspectief was dat door middel van de parabel moest worden ontsloten. Immers, dat thema was niet nieuw of verrassend. Het vormt in de oude Joodse geschriften een repeterend onderwerp.¹⁷ 3) Als 'zorg voor de toekomst' toch de eenvoudige en welbekende kernboodschap van de parabel zou zijn, dan rijst de vraag waarom er zo'n schimmig plot met een dubieuze fraudeur als navolgenswaardige hoofdpersoon is geïntroduceerd. In dat geval lijkt een eenvoudiger en minder ambigu verhaal logischer, veiliger en effectiever.

Kortom, alle interpretaties die de uiteindelijke handelswijze van de rentmeester als frauduleus beschouwen leiden tot dubbelzinnige, gekunstelde en povere resultaten die met plausibele tegenargumenten bekritiseerd kunnen worden. Het lijkt erop dat er onder het tekstoppervlak meer te ontdekken valt dan datgene wat de traditionele uitleg aanreikt.

ONDERZOEKSVRAAG

Het is duidelijk dat de uitleg en toepassing van de parabel in grote mate afhangt van de vraag of de schuldreductie een rechtmatige of een onrechtmatige daad was. Deze thesis is enerzijds een exegetische zoektocht naar het antwoord op die vraag en anderzijds een hermeneutische uitwerking daarvan in relatie tot de moderne Westerse economie. Centraal staat de onderzoeksvraag: 1) wat is het sociaaleconomisch karakter van de voorgestelde schuldreductie, a) wat betekent dit voor de exegese van de parabel, b) hoe verhoudt deze exegese zich tot de directe literaire context, c) welke theologisch ethische implicaties kunnen er uit de exegetische compositie worden afgeleid en d) hoe verhouden deze zich tot economisch handelen in het moderne Westen?

---

¹⁶ Ruben Zimmermann, Detlev Dormeyer, Gabi Kern, Annette Merz, Christian Münch, Enno Edzard Popkes, *Kompendium der Gleichnisse Jesu* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2007), 10 en 27.

¹⁷ Zoals bijv. en o.a. Spr. 10:5; 11:4; 11:25; 12:11; 18:16; 20:4; 22:9; 27:18.

SYSTEMATIEK

De beantwoording van de onderzoeksvraag verloopt via een vierledige argumentatiestructuur. 1) Het eerste deel van de thesis betreft een algemene inleiding. 2) Daarna volgt er een historisch kritische exegese die door middel van een conclusie uitmondt in een eigen exegetische positie. Dit deel opent met een eigen vertaling van de parabel en een bespreking van de meest opvallende vertaalkeuzes. Door de historisch kritische benadering ontstaat er een dieper inzicht in de samenhangende sociaaleconomische verantwoordelijkheden van werkgevers en werknemers in de Grieks-Romeinse tijd. Uit dit alles volgt de articulatie van een exegetische positie. 3) In het derde deel wordt deze exegese in het perspectief van de directe literaire context geplaatst. Dit gebeurt in de vorm van een bespreking van de direct omringende passages in relatie tot de parabel in kwestie. 4) Het vierde deel betreft een vertaalslag in de vorm van een hermeneutische verkenning die een brug slaat tussen de voorgestelde exegese en de moderne Westerse economie. Het resultaat is een appellerende schets van de wijze waarop gelovigen vanuit een christelijke overtuiging een bijdrage kunnen leveren aan de transitie van een lineaire naar een circulaire economie. Uit het destillaat van deze onderdelen volgt ten slotte de eindconclusie en de beantwoording van de onderzoeksvraag.

DOELSTELLINGEN

Deze thesis is geschreven met het oog op een drieledige doelstelling. 1) Het formuleren van een congruente uitleg die zoveel als mogelijk recht doet aan zowel de sociaaleconomische omstandigheden van de tijd waarin de parabel is ontstaan alsook aan haar directe literaire context. 2) Het definiëren van een andere positie ten opzichte van de traditionele uitleg omdat deze enkele onbevredigende discrepanties bevat. 3) Het actualiseren van een door velen als 'ongemakkelijk' beschouwde parabel door middel van een hermeneutische verkenning die voortvloeit uit de exegetische herpositionering. De exegese van de parabel vormt het vertrekpunt voor een verdere doordenking van ethische richtlijnen voor bedrijfseconomisch handelen in een moderne tijd. In de westerse economie moeten moderne rentmeesters zich intern verantwoorden binnen door winstmaximalisatie aangejaagde commerciële organisaties. Anderzijds neemt de maatschappelijke druk op deze ondernemingen en hun managers toe omdat de realisatie van de bedrijfsdoelstellingen grote ethische en maatschappelijke offers vraagt. Door deze verschillende dynamieken uitgedaagd weten managers in een moderne tijd zich soms voor duivelse dilemma's geplaatst. Deze thesis biedt inzichten en handvatten voor hedendaagse rentmeesters die bereid zijn om hun oor te luister te leggen bij de Bijbel als boek en Jezus als bron.

Ter afronding van deze inleiding volgen nog enkele slotopmerkingen. 1) De discussie over de ontstaansgeschiedenis van de teksten en de overlevering daarvan blijft in deze thesis buiten beschouwing. 2) Zoals reeds uit de inleiding is gebleken bestaan er zoveel uiteenlopende interpretaties van de perikoop in kwestie dat John S. Kloppenborg in 1989 verzuchtte dat er over geen enkel aspect van de parabel nog consensus leek te bestaan.¹⁸ Deze thesis bevat geen overzicht van al die verschillende interpretaties. Dat is ook niet nodig omdat het werk van Dennis J. Ireland hier op gedetailleerde wijze in voorziet. Ireland zelf neemt het traditionele standpunt in.¹⁹ In 1995 wordt de traditionele uitleg opnieuw bevestigd in een uitgave van de *Journal of the Evangelical Theological Society*.²⁰ Deze thesis vormt een reactie op de bevestiging van de traditionele uitleg en de argumentatie mondt uit in een eigen positie. 3) Hoewel sommige onderzoekers onderscheid maken tussen een gelijkenis en een parabel zullen beide termen door elkaar worden gebruikt.²¹ 4) De term 'directe literaire context' verwijst naar a) de gelijkenis van de verloren zoon in 15:11-32 die direct aan de parabel in kwestie voorafgaat, b) de commentaren in 16:8b-13 en c) de gelijkenis van de rijke man en de bedelaar Lazarus in 16:19-31 die direct volgt op de parabel in kwestie. 5) Alle in het Nederlands geciteerde Bijbelteksten zijn afkomstig uit de *Herziene Statenvertaling* (HSV) en de Griekse citaten zijn overgenomen uit de 28^e editie van Nestle-Aland's *Novum Testamentum Graece* (NA28). Eventuele Nederlandse vertalingen vanuit anderstalige lexica en literatuur zijn van eigen hand. Afkortingen van lexica, tijdschriften en commentaren zijn overgenomen uit het SBL handboek. Als extra comfort voor de lezer is er in deze thesis ook een verklaring van de gebruikte afkortingen opgenomen.

---

¹⁸ John S. Kloppenborg, "The Dishonoured Master (Luke 16:1-88)," in *Biblica* 70 no. 4 (1989): 474.

¹⁹ Ireland, *Stewardship*, 217.

²⁰ Dave L. Mathewson, "The Parable of the Unjust Steward (Luke 16:1-13). A Re-examination of the Traditional view in Light of Recent Challenges," in *JETS* 38, no 1 (1995): 39.

²¹ Joachim Jeremias, *Die Gleichnisse Jesu* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998), 16; Zimmermann, 17-28.

DEEL II
EXEGETISCHE VERKENNING

HOOFDSTUK 1
WERKVERTALING VAN LUK. 16:1-8A

1.1 VERTALING

- 1 Ἐλεγεν δὲ καὶ πρὸς τοὺς μαθητάς· ἄνθρωπός τις ἦν πλούσιος ὃς εἶχεν οἰκονόμον, καὶ οὗτος διεβλήθη αὐτῷ ὡς διασκορπίζων τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ.
- 2 καὶ φωνήσας αὐτὸν εἶπεν αὐτῷ· τί τοῦτο ἀκούω περὶ σοῦ; ἀπόδος τὸν λόγον τῆς οἰκονομίας σου, οὐ γὰρ δύνη ἔτι οἰκονομεῖν.
- 3 εἶπεν δὲ ἐν ἑαυτῷ ὁ οἰκονόμος· τί ποιήσω, ὅτι ὁ κύριός μου ἀφαιρεῖται τὴν οἰκονομίαν ἀπ’ ἐμοῦ; σκάπτειν οὐκ ἰσχύω, ἐπαιτεῖν αἰσχύνομαι.
- 4 ἔγνω τὴν ποιήσω, ἵνα ὅταν μετασταθῶ ἐκ τῆς οἰκονομίας δέξωνταί με εἰς τοὺς οἴκους αὐτῶν.
- 5 καὶ προσκαλεσάμενος ἕνα ἕκαστον τῶν χρεοφειλετῶν τοῦ κυρίου ἑαυτοῦ ἔλεγεν τῷ πρώτῳ· πόσον ὀφείλεις τῷ κυρίῳ μου;
- 6 ὁ δὲ εἶπεν· ἑκατὸν βάτους ἐλαίου. ὁ δὲ εἶπεν αὐτῷ· δέξαι σου τὰ γράμματα καὶ καθίσας ταχέως γράψον πεντήκοντα.
- 7 ἔπειτα ἐτέρῳ εἶπεν· σὺ δὲ πόσον ὀφείλεις; ὁ δὲ εἶπεν· ἑκατὸν κόρους σίτου. λέγει αὐτῷ· δέξαι σου τὰ γράμματα καὶ γράψον ὀγδοήκοντα.
- 8 καὶ ἐπήνεσεν ὁ κύριος τὸν οἰκονόμον τῆς ἀδικίας ὅτι φρονίμως ἐποίησεν·

- 1 En hij [Jezus] zei ook tegen de discipelen: “een zeker rijk man had een manager in dienst tegen wie een aanklacht werd ingediend omdat hij de bezittingen van de rijke man verkwanselde.
- 2 Hij riep hem bij zich en zei tegen hem: “wat hoor ik over jou? Je moet je bestuursmandaat inleveren want zo kun je niet langer manager zijn.”
- 3 De manager zei bij zichzelf: “wat moet ik doen, nu mijn heer het bestuursmandaat terugvordert? Ik ben niet sterk genoeg om grondwerker te worden en ik schaam mij om te bedelen.
- 4 Ik weet wat ik zou moeten doen om na mijn ontslag nog goede ingangen te hebben bij andere huishoudens.”
- 5 Hij riep de debiteuren van zijn werkgever bij zich en zei tegen de eerste: “hoeveel bent u mijn heer schuldig?”
- 6 Hij zei: “honderd vaten olijfolie.” De manager zei tegen hem: “ga snel zitten, neem uw schuldbekentenis en schrijf ‘vijftig’.”
- 7 Toen zei hij tegen een ander: “hoeveel bent u schuldig?” Hij zei: “honderd zakken tarwe.” Hij zei tegen hem: “neem uw schuldbekentenis en schrijf ‘tachtig’.”
- 8a De meester prees de ontrouwe manager omdat hij verstandig had gehandeld.”

1.2 VERANTWOORDING

De weergegeven eigentijdse vertaling is in de eerste instantie het resultaat van een zo letterlijk mogelijke weergave van de brontekst. Soms is er ter verduidelijking gekozen voor vrijere en meer parafraserende bewoordingen. Hieronder volgt een verantwoording van de meest opvallende vertaalkeuzes.

16:1 Het zelfstandig naamwoord οἰκονόμος kent verschillende verwante betekenissen zoals “manager of a household or estate, (house) steward, manager,” “public treasurer” of “one who is entrusted with management in connection with transcendent matters.”²² In verschillende vertalingen is gekozen voor de term ‘rentmeester’.²³ Tegenwoordig wordt rentmeesterschap vooral geassocieerd met het beheer van onroerend goed of een natuurlijke omgeving: “de mens is de rentmeester van de schepping.”²⁴ Het takenpakket van een οἰκονόμος in de hellenistische wereld was echter breder en kon volgens Luk. 12:42 ook personeelszaken omvatten. Er werd van een οἰκονόμος verwacht dat hij het huishouden van zijn werkgever op een zakelijke wijze bestuurde. Daarmee lijkt zijn functie het meest op die van een moderne manager omdat beide betrekkingen een leidinggevend karakter hebben dat niet per definitie beperkt blijft tot één niveau of discipline.²⁵

Het werkwoord διασκορπίζω betekent “scatter, disperse, waste, squander.”²⁶ Διασκορπίζω komt van het werkwoord σκορπίζω dat “to distribute in various directions” en “to scatter, disperse” betekent.²⁷ De connotatie is dus niet per definitie negatief. Gelet op de verontwaardigde reactie van de werkgever ligt de figuurlijke en negatieve betekenis ‘verkwanselen’ of ‘verkwisten’ echter meer voor de hand. Het werkwoord διασκορπίζω komt volgens BDAG met deze specifieke connotatie slechts twee maal voor in het NT, beide keren in het Lukasevangelie. De eerste keer in Luk. 15:13 om het verkwistende gedrag van de jongste zoon te duiden en de tweede keer om de handelswijze van de manager te karakteriseren waarmee hij het ongenoegen van zijn werkgever over zich afriep. Niet voor niets wordt de betekenis van de specifieke term σκορπίζω ook wel specifiek gedefinieerd als “neglect of duty or misappropriation of funds.”²⁸

---

²² BDAG, s.v. οἰκονόμος.

²³ Zie o.a. SV, NBV en HSV.

²⁴ van Dale, s.v. Rentmeester.

²⁵ van Dale, s.v. Manager.

²⁶ BDAG, s.v. διασκορπίζω.

²⁷ BDAG, s.v. σκορπίζω; LSJ, s.v. σκορπίζω.

²⁸ Ian Howard Marshall, *The Gospel of Luke. A Commentary on the Greek Text*, NIGTC (Grand Rapids, MI: The Paternoster Press, 1978), 617.

16:2 Zoals tot uitdrukking komt in de vertaling is de zin ἀπόδος τὸν λόγον τῆς οἰκονομίας σου (“je moet je bestuursmandaat inleveren”) opgevat als een ontslaaankondiging. Het woord ἀπόδος is een conjugatie van het werkwoord δίδωμι en is vertaald met ‘inleveren’ omdat dit werkwoord o.a. de betekenis kan dragen van “give up something that has been under one’s control for a relatively long time ...”²⁹ De vertaalkeuze past bovendien goed in de directe context waaruit inderdaad blijkt dat de werkgever van mening is dat zijn werknemer niet langer als manager kan functioneren.

Het zinsdeel λόγον τῆς οἰκονομίας is vrij vertaald met ‘bestuursmandaat’. Deze keuze is als volgt tot stand gekomen. Het zelfstandig naamwoord λόγος kan o.a. “reason, ground, motive” betekenen.³⁰ Het woord οἰκονομίας betekent in de eerste plaats “responsibility of management, management of a household, direction, office.”³¹ Beide woorden in combinatie met de genitivus possessivus constructie τῆς οἰκονομίας σου leiden tot de letterlijke vertaling ‘de grond van uw management/directievoering’.³² Dit is precies de essentie van de moderne uitdrukking ‘bestuursmandaat’. Het verleende bestuursmandaat werd door de werkgever opgeëist en vervolgens erkent de manager in 16:3 het feit van zijn aanstaande ontslag.

16:4 Het woord οἶκος verwijst vaak naar een letterlijke verblijfplaats maar kan ook de figuurlijke betekenis “household” dragen.³³ Daarbij geldt dat huishoudens in die tijd geen scheiding kenden tussen privé en werk zoals dat tegenwoordig meestal het geval is. Een οἶκος kon bestaan uit familie en slaven die naast een samenlevingsverband ook een economisch samenwerkingsverband vormden.³⁴ Rurale huishoudens waren meestal verweven met agrarische activiteiten terwijl men zich in huishoudens van stedelijke families bezighield met meer uiteenlopende activiteiten zoals handel of productie van levensmiddelen of de verwerking van wol.³⁵ Zulke stedelijke huishoudens konden een aanzienlijke omvang hebben van wel honderden leden, maar meestal waren ze kleiner.³⁶

---

²⁹ BDAG, s.v. δίδωμι.

³⁰ BDAG, s.v. λόγος 2d.

³¹ BDAG, s.v. οἰκονομία.

³² Voor identificatie van genitivus possessivus zie Daniel B. Wallace, *Greek Grammar Beyond the Basics: An Exegetical Syntax of the New Testament* (Grand Rapids, MI: Zondervan, 1996), 81.

³³ BDAG, s.v. οἶκος.

³⁴ Walther Scheidel, Ian Morris en Richard P. Saller, *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 90.

³⁵ John Henry Reumann, *Stewardship and the Economy of God* (Eugene, OR: Wipf and Stock, 2014), 12;

³⁶ Scheidel, Morris and Saller, *Economic History*, 107.

Ondanks de rijke betekenischakering van het woord οἶκος is er in de meeste vertalingen gekozen voor de letterlijke opvatting ‘huizen’.³⁷ Hierdoor wordt gesuggereerd dat de manager de hoop koestert om na zijn ontslag ergens onderdak te kunnen vinden. Dat is echter niet in lijn met de conclusie die hij kort daarvoor heeft getrokken, namelijk dat hij zich schaamt om te bedelen. De keuze voor een figuurlijke opvatting lijkt daarom plausibeler. De manager onderkent het belang van goede zakelijke connecties en hij wil na zijn ontslag graag ingangen hebben in andere huishoudens in de hoop dat hij daar een managementfunctie kan krijgen, want zijn kwaliteiten liggen naar zijn eigen mening op bestuurlijk vlak. Handwerk op het platteland ziet hij in ieder geval niet zitten.

1.3 TEKSTAFBAKENING

De vertaling is gebaseerd op de afgebakende perikoop 16:1-8a. Na een korte inleidende zin (16:1a) volgt de feitelijke parabel die eindigt na 16:8a. Daarmee wordt ὁ κύριος (“de heer”) in 16:8a geïdentificeerd met de rijke man die in 16:1 is geïntroduceerd. Sommigen zijn van mening dat ὁ κύριος niet naar de rijke man maar naar Jezus verwijst: “denn die Deutung des κύριος in V. 8 auf den Herrn des Gleichnisses ist doch sehr schwer verständlich: wie soll dieser seinen betrügerischen Verwalter gelobt haben!”³⁸ Als dit klopt dan eindigt de parabel niet na 16:8a maar na 16:7. Deze opvatting vloeit voort uit de traditionele uitleg waarin het uiteindelijke handelen van de manager wordt beschouwd als afkeurenswaardig geknoei waarom hij onmogelijk kan zijn geprezen door de heer uit de gelijkenis. Vanuit die redenering ontstaat de wens om de loftuiting toe te schrijven aan een andere ‘heer’ om daarmee een discrepantie op te heffen.

Tegen deze benadering kunnen in ieder geval vier argumenten worden ingebracht. 1) De uitdrukking ὁ κύριος verwijst niet per definitie naar Jezus. Er staan in het Lukasevangelie meer gelijkenissen waarin ὁ κύριος verwijst naar de heer van de gelijkenis en niet naar Jezus.³⁹ 2) Het is gevaarlijk om een oorspronkelijke perikoop af te bakenen op grond van een moderne interpretatie van een oude tekst. Het risico bestaat dat misinterpretatie de aanleiding vormt tot het toepassen van redactiekritiek om daarmee vermeende discrepanties op te heffen. Als het uiteindelijke handelen van de manager geen bedrieglijke maar juist een nobele daad

---

³⁷ Zie de vertaling van Luk. 16:4 in o.a. SV, NBV, HSV.

³⁸ Jeremias, *Gleichnisse*, 42.

³⁹ Luk. 12:37 “Zalig zijn die slaven die de heer bij zijn komst wakend zal vinden”; Luk. 12: 42b “Wie is die betrouwbare en verstandige rentmeester die de heer zal aanstellen over zijn knechten om hun op tijd het eten te geven dat hun toekomt?”; Luk. 14:23 “En de heer zei tegen de dienaar: Ga eropuit...”

blijkt te zijn, dan is de loftuiting van de werkgever aan het adres van de manager ineens logisch en verklaarbaar. Daarmee zou een belangrijke reden van de traditionele opvatting om 16:8a als een latere toevoeging te beschouwen komen te vervallen. 3) Als de parabel eindigt na 16:7 dan ontbreekt de ontknoping en heeft de gelijkenis een abrupt, diffuus en ambigu slot waarbij er wel erg veel zou worden overgelaten aan de verbeeldingskracht en het interpretatievermogen van het publiek. 4) Als het, zoals sommigen beweren, inderdaad Jezus is geweest die bij wijze van toepassing de manager heeft geprezen dan had dat ongetwijfeld geleid tot verwarring over de vraag naar moreel juist handelen. De mensen zouden dan gemakkelijk kunnen gaan denken dat financiële fraude onder sommige omstandigheden en/of met het oog op een hoger doel is toegestaan. In het licht van de Joodse wetten en het gehele Lukasevangelie is dit echter een moeilijk te verdedigen en onlogische gevolgtrekking.⁴⁰

De keuze om 16:1-8a als afgebakende teksteenheid te beschouwen leidt ertoe dat de daarop volgende uitdrukkingen latere toevoegingen moeten zijn die geen onverbreekelijk onderdeel uitmaken van de oorspronkelijke parabel alsof ze samen met de gelijkenis, in één adem zouden zijn uitgesproken.⁴¹ Over deze opvatting bestaat een brede consensus.⁴² Met betrekking tot de vraag of deze toevoegingen zijn terug te voeren op uitspraken van Jezus of op interpretaties van de eerste generaties christenen lopen de meningen echter uiteen.⁴³ Er bestaan verschillende plausibele redenen om er vanuit te gaan dat 16:8b-13 logisch verband houden met de parabel en wellicht geheel of gedeeltelijk zijn terug te voeren op Jezus. 1) Het is bekend dat de eerste generaties christenen terughoudend waren om hun eigen commentaar toe te voegen in de vorm van een uitspraak van Jezus.⁴⁴ Vanuit dat perspectief ligt het voor de hand om de uitspraken die volgen op de formule *καὶ ἐγὼ ὑμῖν λέγω* (en ik [Jezus] zeg jullie) te beschouwen als door Jezus gegeven commentaren op de parabel. 2) Uit de opvatting dat 16:8b-13 losse uitspraken zijn die wellicht niets zeggen over de parabel, of dat ze in de mond van Jezus zouden zijn gelegd door middel van de formule *καὶ ἐγὼ ὑμῖν λέγω* blijkt, tegen de achtergrond van het vorige punt, weinig

---

⁴⁰ De strekking van de volgende passages is in ieder geval van een andere orde: Luk. 6:27-31 "verhinder hem die het bovenkleed van u afpakt niet ook uw onderkleed te nemen" en Luk. 20: 25 "geef dan aan de keizer wat van de keizer is en aan God wat van God is."

⁴¹ Marshall, *The Gospel of Luke*, 616; Jeremias, *Gleichnisse*, 107.

⁴² Marshall, *The Gospel of Luke*, 616; Bovon, *Luke 2*, 444-5.

⁴³ Zimmermann, *Kompendium*, 635; Jeremias, *Gleichnisse*, 103.

⁴⁴ Bovon, *Luke 2*, 444.

vertrouwen in de auteur van het Lukasevangelie.⁴⁵ Dit lijkt een onvoldoende gegronde en daarom misplaatste onderschatting van diens integriteit en artistieke kwaliteiten. Hier kan tegenin worden gebracht dat moderne lezers soms ten onrechte een te hoog gespannen coherentieverwachting hebben alsof er geen verschil zou bestaan tussen literaire logica in de Grieks-Romeinse tijd en moderne literaire logica.

Ondanks de keuzes die in de structuuranalyse zijn gemaakt is het nog steeds niet eenvoudig om de clou van de gelijkenis te vatten. Om nog een stap dichterbij de betekenis van de parabel in kwestie te komen is het eerst nodig om de economische context waarin het plot van de gelijkenis zich afspeelt beter te begrijpen. Dit komt in het hiernavolgende hoofdstuk uitgebreid bod.

1.4 SAMENVATTING EN CONCLUSIES VAN HOOFDSTUK 1

Uit de vertaling van de gelijkenis verrijst het beeld van een conflict tussen twee hoofdpersonen: een rijke man en een manager die zijn belangen behartigde. De laatstgenoemde wordt beschuldigd van onverantwoord beheer als gevolg waarvan hij te horen krijgt dat hij zijn bestuursmandaat moet afstaan. De manager bedenkt een plan om zijn toekomst zeker te stellen. Terwijl het nog kan, gebruikt hij nog eenmaal zijn bestuursmandaat en reduceert de schulden van enkele debiteuren. Als tegenprestatie hoopt hij na zijn ontslag een soortgelijke betrekking te krijgen bij een van de begunstigde schuldenaren. De rijke man prijst de manager en noemt diens handelswijze ‘verstandig’.

Er zijn een twee fundamentele keuzes gemaakt die van invloed zijn op het vervolg van de thesis. 1) Er zijn argumenten aangedragen om 16:1-8a te beschouwen als een afgebakende teksteenheid waarmee de parabel begint bij 16:1b en eindigt in 16:8a. Daarmee wordt de loftuiting van de ὁ κύριος uit 16:8a in de mond van de rijke man gelegd en niet in die van Jezus. Deze keus leidt tot de vraag waarom de aanvankelijk verontwaardigde werkgever het in allerijl bedachte schuldreductieplan van zijn manager uiteindelijk prijst. Het antwoord op deze vraag is nodig om uiteindelijk de hoofdvraag te kunnen beantwoorden. Immers, als de aard van het economisch handelen onethisch is geweest, zoals in de traditionele uitleg wordt verondersteld, waarom zou de rijke man zijn manager dan prijzen? Als de aard van het economisch handelen zuiver is geweest dan is de loftuiting begrijpelijk maar rijst de vraag wat de uiteindelijke handelswijze van de manager dan precies tot een moreel zuivere en prijzenswaardige daad maakte.

---

⁴⁵ John Duncan Martin Derrett vraagt zich zelfs af of de auteur zelf wel precies wist wat de betekenis was van de teksten die hij uit verschillende bronnen samenstelde. John Duncan Martin Derrett, *Law In the New Testament* (Eugene, OR: Wipf & Stock, 2005), 49.

Kortom, om de aard van het economisch handelen van de manager te kunnen duiden is het eerst nodig om de constructie van de door hem bedachte schuldreductie te begrijpen. 2) Er is gekozen om 16:8b-13 te beschouwen als later toegevoegd commentaar op de parabel die wellicht geheel of gedeeltelijk op Jezus kunnen worden teruggevoerd. Dat betekent dat de inhoud van 16:8b-13 op logische wijze verband moet houden met de oorspronkelijke kernboodschap van de parabel. Al deze punten komen in het vervolg verder aan bod.

HOOFDSTUK 2

DE RENTMEESTER IN HISTORISCH PERSPECTIEF

2.1 TWEE TYPEN ARBEIDSVERBINTENISSEN

In een klein of gemiddeld οἶκος (huishouden) werden de belangen behartigd door de vrouw des huizes of een daartoe bevoegde slaaf, maar in grotere huishoudens was er vaak sprake van een οἰκονόμος (manager) die zorg droeg voor de onroerende goederen en/of de bedrijfsactiviteiten die onderdeel uitmaakten van het huishouden.⁴⁶ Deze functie werd vrijwel altijd bekleed door mannen.⁴⁷ Om die reden wordt een manager in het hiernavolgende steeds getypeerd met het persoonlijk voornaamwoord 'hij'. Hoewel er sinds de Grieks-Romeinse tijd veel progressie is geboekt op dit punt, worden managementposten in moderne economieën nog altijd hoofdzakelijk bezet door mannen.⁴⁸

In de Grieks-Romeinse tijd bestonden er verschillende manieren om een dienstverband tussen een slaaf en een ondernemer te regelen. Een eerste en veel voorkomende situatie was dat een manager als slaaf in dienst was. In dat geval was hij het juridisch eigendom van zijn meester of meesteres. Voor de betrokken partijen kleefden er verschillende voor- en nadelen aan deze constructie. Het voordeel voor de slaaf was dat hij min of meer verzekerd was van onderdak en inkomen. Het nadeel was echter slaven een juridisch zwakke positie hadden en in sociaal opzicht volledig afhankelijk waren van hun werkgever. Ook voor de werkgever waren er plus- en minpunten. De salariskosten waren laag en slaven konden in juridisch opzicht gemakkelijk worden ontslagen. Het nadeel was echter dat het sociaal afhankelijke slaven vaak ontbrak aan intrinsieke motivatie om zich optimaal in te spannen voor hun werkgever. Ze waren immers niet persoonlijk gebaat bij hogere bedrijfsrendementen. Het risico bestond dat zo'n manager de kantjes eraf liep waardoor de bedrijfsopbrengsten tegenvielen terwijl de loonlasten voor de werkgever gelijk bleven. Bovendien was het in de praktijk lastig om een slaaf te ontslaan omdat deze vaak meer kennis van de dagelijkse zaken had dan zijn werkgever.⁴⁹ Het ontslag van een manager betekende immers een direct organisatorisch probleem voor de werkgever.

---

⁴⁶ Reumann, *Stewardship*, 11-2.

⁴⁷ Scheidel, Morris and Saller, *Economic History*, 107.

⁴⁸ Michael Z. Hackman and Craig E. Johnson, *Leadership. A Communication Perspective*. 5^e ed. (Long Grove, IL: Waveland, 2009), 320.

⁴⁹ Scheidel, Morris and Saller, *Economic History*, 122.

Een ondernemer kon er ook voor kiezen om een zogeheten ‘vrije slaaf’ aan te stellen die de verantwoordelijkheid en bevoegdheid droeg over de zakelijke belangen en de kas.⁵⁰ Onder deze omstandigheden was een slaaf min of meer zelfstandig ondernemer en deelde hij in zowel de baten als de lasten.⁵¹ Ook aan deze constructie kleefden voor beide partijen voor en nadelen. Het voordeel voor de manager was dat hij een grote vrijheid genoot, niet volledig sociaal afhankelijk was en in zekere zin zijn eigen succes en inkomen kon creëren. Hij deelde in de bedrijfsresultaten, vaak een deel van de oogst, maar ook in de eventuele verliezen als gevolg van ongunstige marktomstandigheden of klimatologisch overmacht.⁵² Het was voordelig voor de werkgever dat de manager werd uitgedaagd om te streven naar een zo hoog mogelijk rendement. Het nadeel van deze constructie voor werkgevers was vooral gelegen in het risico dat een manager het werkkapitaal kon verkwanselen door opportunisme of risicoblindheid in de hoop om snel veel geld te kunnen verdienen.⁵³ Dit gevaar lag zeker op de loer als de werkgever op afstand woonde en niet in staat was om de dagelijkse gang van zaken zelf te controleren.

Het was voor landeigenaren en ondernemers niet gemakkelijk om het dagelijks bestuur op een verantwoorde wijze te delegeren. De verschillende constructies kenden hun eigen plus- en minpunten die zorgvuldig tegen elkaar moesten worden afgewogen. Soms was het nodig om een nieuw contract op te stellen omdat de oude overeenkomst een goede samenwerking in de weg stond. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een brief van Plinius de Jongere (ca. 61-113) aan zijn vriend Paulinus waarin hij een inkijkje verschaft in zijn zakelijke beslommingen en overwegingen:

ik moet [...] nieuwe maatregelen nemen. Immers, in de vorige pachttermijn van vijf jaar is, ook na verscheiden kwijtscheldingen, de achterstand aangewassen. Daardoor denken de pachters er niet meer aan om hun schuld te verminderen omdat ze toch geen kans zien die geheel te vereffenen. Ook plunderen ze en maken op wat er groeit; ze denken: “we sparen toch niet voor onszelf.” Al die steeds verergerende misbruiken moet ik tegengaan en genezen: ’t enige geneesmiddel is dat ik verpacht niet voor geld maar voor een deel der vruchten. Trouwens er is geen billijker inkomst dan die men krijgt van aarde, hemel en gewas. Maar zo iets vereist veel voorzorgsmaatregelen, scherp toezicht en veel handen.⁵⁴

---

⁵⁰ Scheidel, Morris and Saller, *Economic History*, 131.

⁵¹ Scheidel, Morris and Saller, *Economic History*, 123, 132.

⁵² Scheidel, Morris and Saller, *Economic History*, 123.

⁵³ Scheidel, Morris and Saller, *Economic History*, 130.

⁵⁴ Jacobus Johannes Hartman, *Honderd jaar geestelijk leven in den Romeinschen keizertijd* (Leiden: van Doesburgh, 1918), 553.

Het lijkt erop dat vooral conservatieve eigenaren, die hoofdzakelijk gericht waren op het in stand houden van hun bedrijf om het te zijner tijd te kunnen overdragen aan een volgende generatie, ervoor kozen om het dagelijks beheer uit te besteden aan een slaaf. Vooruitstrevende eigenaren, of ondernemers die niet in de gelegenheid waren om zelf grip te houden op de dagelijkse bedrijfsoperatie, leken daarentegen sneller te kiezen voor het contracteren van een vrije slaaf.⁵⁵ Voor beide typen ondernemers gold dat ze over het algemeen de voorkeur gaven aan een zakelijke relatie voor de lange termijn op basis van wederzijds vertrouwen.⁵⁶ Vertrouwen was van groot belang omdat de manager rechtsgeldig handelde namens zijn werkgever en daarmee diens reputatie vertegenwoordigde.⁵⁷

In de hieronder weergegeven ets van de dichter, schilder en etser Jan Luyken (1649-1712) is de manager niet voorgesteld als een arme slaaf of pachtboer maar als een welvarend man, zoals uit zijn dracht kan worden afgeleid.

Figuur 1 De onrechtvaardige rentmeester in een ets van Jan Luyken

⁵⁵ Scheidel, Morris and Saller, *Economic History*, 130.

⁵⁶ Scheidel, Morris and Saller, *Economic History*, 130.

⁵⁷ Derrett, *Law*, 52.

2.2 AANVULLENDE ARBEIDSVORWAARDEN

Beide partijen hadden er baat bij om de wederzijdse risico's te mitigeren. Afspraken hieromtrent werden soms vastgelegd in een contract. Er bestonden juridische regels met betrekking tot risicobeheersing en eventuele schadevergoedingen waarbij het gebruikelijk was dat de partij die het best in staat was om de risico's te beïnvloeden ook de grootste verantwoordelijkheid droeg.⁵⁸ Er is bijvoorbeeld een clausule gevonden waarin managers van een landbouwbedrijf zichzelf verplichtten om fysiek aanwezig te zijn bij de teelt van gewassen en het binnenhalen van de oogst.⁵⁹ Als er onrechtmatig verzuim werd gerapporteerd dan liep zo'n manager het risico dat de economische verliezen op hem werden verhaald. Anderzijds kon de manager ook worden gevrijwaard van schade als gevolg van overmacht zoals oogstvernietiging door hagel of storm. Landeigenaren die eenzijdige contracten handhaafden en hun managers geen beschermende clausules aanboden schoten uiteindelijk zichzelf in de voet. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een brief van Plinius de Jongere aan zijn adviseur Calvisius Rufus waarin hij de situatie beschrijft van de eigenaar van een belendend perceel die verschuldigde huurbetalingen juridisch afdwong en de onderpanden van de manager verkocht als gevolg waarvan de landbouwgrond had te lijden "onder de armoede der bebouwers."⁶⁰ Kortom, afhankelijk van het type dienstverband ontvingen managers een vast salaris of een deel van de bedrijfsopbrengsten en waren zij gehouden om de honneurs van hun werkgever trouw en gewetensvol waar te nemen. Deze samenwerkingsbasis kon verder worden geformaliseerd en uitgebreid met uiteenlopende beschermende bepalingen voor beide partijen. Uiteindelijk was een langdurige samenwerking op basis van wederzijds vertrouwen voor alle betrokkenen de beste optie.

2.3 ONTSLAG

Uit de reeds geciteerde brief van Plinius blijkt dat managers soms zuchtten onder de druk van hun zelfzuchtige werkgevers. Andersom gold echter ook dat managers hun werkgevers slapeloze nachten konden bezorgen. Dat blijkt uit de parabel in kwestie, een verwante gelijkenis in Luk. 12:41-48 waarin een manager zich schuldig maakt aan wangedrag en uit Luk. 20:9-16 waarin zelfs de erfgenaam van de eigenaar werd gedood door de zaakwaarnemers. Plinius zat lelijk klem en zag zich genooddaakt om een ander contract op te stellen om het wangedrag van zijn managers aan banden te

---

⁵⁸ Scheidel, Morris and Saller, *Economic History*, 124.

⁵⁹ Scheidel, Morris and Saller, *Economic History*, 124.

⁶⁰ Hartman, *Honderd jaar geestelijk leven*, 344.

leggen, maar ook de verzuchting van de dichter Horatius spreekt boekdelen als hij zijn rentmeester aanspreekt op diens kennelijk hartstochtelijke verlangen naar het stadsleven, meer in het bijzonder haar bordelen en vette taveernemenu's, waardoor verwaarlozing van zijn taken op de loer lag:

... fornix tibi et uncta popina
incutiunt urbis desiderium, uideo, et quod
angulus iste feret piper et tus ocius uua,
nec uicina subest uinum praebere taberna
quae possit tibi, nec meretrix tibicina, cuius
ad strepitum salias terrae grauis; et tamen urges
iampridem non tacta ligonibus arua bouemque
disiunctum curas et strictis frondibus exples;
addit opus pigro riuus, si decidit imber,
multa mole docendus apricot parcere prato.
Nunc age, quid nostrum concentum diuidat audi.⁶¹

... het is de kroeg, het is 't bordeel, dat u zozeer
doet wensen naar de stad; omdat mijn landgoed eer
of hete peper zal, of geurgen wierook, kweken,
dan smakelijken wijn: omdat ge ook in die streken
geen herberg vindt, daar gij kunt gaan om sterken drank;
geen fluitespeelster, op wier dartelend gezangk
gij dansende den grond moogt kraken doen en zwoegen.
En nochtans moet ge 't land bewerken en beploegen,
den arbeidzamen os ontheffen van het juk,
van hooi en stro voorzien: en zo bij ongeluk
den stroom, tot grote scha der nieuwbezaaide landen,
te zeer aan 't zwellen raakt; dan moet ge uw luie handen
eerst steken uit de mouw, om 't snelle water, met
een opgeworpen dam, te houden in zijn wed.⁶²

Uit de twee laatstgenoemde voorbeelden blijkt dat de opgesomde problematiek niet tot ontslag leidde terwijl daar wel aanleiding voor was. De problematische gevolgen van ontslag lijken zwaarder te wegen dan de lastige gedragingen van de managers.⁶³ Bovendien genoot een manager ook een zekere juridische bescherming en was onmiddellijk ontslag niet altijd gemakkelijk.⁶⁴ In geval van zwendel of fraude was ontslag op staande voet wel mogelijk maar concrete

---

⁶¹ Roland Mayer, "horati flacci epistularum liber primus," in *Horace Epistles*, Cambridge Greek and Latin Classics, 1, red. Roland Mayer (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 73-4.

⁶² B. Huydecoper, "Horati Flacci Epistularum Liber I," Kox Kollum en Klassieken, geraadpleegd op 14 Maart 2019, <http://www.koxkollum.nl/horatius/frameset.htm>.

⁶³ Jan Luyken lijkt in zijn ets wel een ontslag op staande voet te suggereren. Kan het zijn dat de manager in zijn rechterhand het bestuursmandaat vasthoudt terwijl het door zijn werkgever, die vragend zijn hand uitstrekt, wordt teruggeëist? Zie figuur 1.

⁶⁴ Scheidel, Morris and Saller, *Economic History*, 131.

strafvervolgning moeilijk.⁶⁵ Niettemin was frauderen een risicovolle aangelegenheid omdat managers daardoor reputatieschade opliepen waarmee de kans op een nieuwe betrekking aanzienlijk kleiner werd. Kortom, werkgevers en werknemers waren om uiteenlopende redenen nauw met elkaar verbonden en op elkaar aangewezen.

2.4 JOODSE REGELGEVING MET BETREKKING TOT RENTMEESTERSCHAP

In de Joodse regelgeving wordt een manager getypeerd als *בֵּית בֶּן* (kind van het huis) waaruit blijkt dat de manager in zowel materieel als in immaterieel opzicht werd behandeld als een volwaardig lid van het huishouden.⁶⁶ Volgens John Duncan Martin Derrett kunnen er in de Joodse wetgeving met betrekking tot rentmeesterschap drie belangrijke grondregels worden onderscheiden: 1) werkgevers dienen managers te behandelen zoals zij zelf behandeld zouden willen worden; 2) managers blijven verantwoordelijk voor hun eigen handelen en kunnen zich niet achter hun werkgevers verschuilen als zij onrechtmatig handelingen hebben verricht, zelfs niet als een werkgever daartoe opdracht heeft gegeven; 3) managers zijn gehouden hun werk behoorlijk en te goeder trouw te verrichten.⁶⁷

2.5 JOODSE REGELGEVING MET BETREKKING TOT WOEKERWINST

Onder normale omstandigheden hadden managers veel bewegingsvrijheid. Ze handelden namens hun meester en konden in diens naam allerlei juridische verplichtingen aangaan.⁶⁸ Managers konden misbruik maken van hun bestuursmandaat, bijvoorbeeld door zichzelf te verrijken via woekerwinstconstructies. Een belangrijke bepaling binnen de Joodse wetgeving verbood het rekenen van rente op leningen tussen Joden onderling. De maatschappelijke aversie tegen onderlinge renteheffing was groot. Dat was ongetwijfeld een gevolg van de grote sociale ongelijkheid, de armoede en de belastingdruk van de tempeldienst en de Romeinen.⁶⁹ In de Joodse wetten werd onderlinge renteheffing gelijkgesteld aan roverij en officieel hadden gedupeerden het recht om de betaalde rente middels een civiele procedure terug te vorderen.⁷⁰

---

⁶⁵ Derrett, *Law*, 54.

⁶⁶ TDNT, *s.v.* οἰκονόμος; Derret *Law*, 54.

⁶⁷ Derrett, *Law*, 52-3.

⁶⁸ Derrett, *Law*, 53.

⁶⁹ Ekkehard Wilhelm Stegemann and Wolfgang Stegemann, *The Jesus Movement. A Social History of Its First Century*, vert. O.C. Dean Jr. (Minneapolis, MN: Fortress Press, 1995), 119-136.

⁷⁰ Derrett, *Law*, 56-7.

Niettemin zochten geldschieters in de praktijk naar creatieve wegen om winst te boeken op onderlinge leningen en tegelijkertijd de Joodse regelgeving te omzeilen.⁷¹ Volgens sommigen werd deze praktijk zo breed toegepast dat de Joodse wet op dit punt in werkelijkheid niet meer functioneerde.⁷² Wetsontwijking gebeurde bijvoorbeeld door het verstrekken van leningen in de vorm van levensmiddelen tegen rentes van 50% die niet separaat in de schuldbekentenis stonden genoteerd maar slinks werden verdisconteerd in de totaalschuld zodat de woekertarieven als zodanig verborgen bleven.⁷³ In de schuldbekentenis werd bijvoorbeeld vastgelegd dat een debiteur 75 vaten olie schuldig was terwijl er in werkelijkheid maar 50 vaten waren ontvangen. De rente werd met het verstrekken van de lening onmiddellijk geïnd en het verschil van 25 vaten werd niet expliciet in de schuldbekentenis verwerkt waardoor de suggestie werd gewekt dat er geen rente in rekening was gebracht. Er zijn inderdaad schuldbekentenissen gevonden die woekerrentes van 50% bevatten.⁷⁴ Opstellers van zulke contracten creëerden daarmee bewijslast, maar in de praktijk was het lastig om het heffen van woekerrente aan te tonen omdat de contracten vaak te ondoorzichtig waren en bovendien gemakkelijk konden worden vernietigd.⁷⁵

De Joodse regelgeving bevatte nog meer mazen. De geest van de wet was erop gericht om uitbuiting te voorkomen en te bestrijden. De letter van de wet kon echter onmogelijk voorzien in een allesomvattende opsomming van mogelijke transacties en situaties. In de Talmoeed staat bijvoorbeeld een bepaling die erop neerkomt dat iemand die geen druppel olie meer heeft, renteloos olie mag lenen, terwijl renteheffing wel is toegestaan als de leningvrager zelf nog olie op voorraad heeft.⁷⁶ Deze regel biedt ruimte voor renteheffing op onderlinge leningen die niet direct noodzakelijk zijn, zoals leningen die zijn bedoeld voor bijvoorbeeld bedrijfsuitbreiding.⁷⁷ Met de formulering 'niet direct noodzakelijk' ontstond er een ideaal grijs gebied voor de commerciële en financiële creatieveling. Om wetsovertredingen te voorkomen kozen vrome Joden graag voor een in hun ogen veilige weg, namelijk het verstrekken van een lening in de vorm van olie of graan.

---

⁷¹ Derrett, *Law*, 58-9.

⁷² Kim Kyoung-Jin, "Stewardship and almsgiving. A study in Luke's theology of wealth" (PhD Diss., University of Glasgow, 1993), 173.

⁷³ John Duncan Martin Derrett, "Take Thy Bond ... and Write Fifty (Luke XVI.6); The Nature of the Bond," *The Journal of Theological Studies* 23, no. 2 (1972), 439.

⁷⁴ Derrett, *Take Thy Bond*, 439-440.

⁷⁵ Derrett, *Law*, 64.

⁷⁶ Derrett, *Law*, 61.

⁷⁷ Derrett, *Law*, 60-1.

Over zulke leningen durfde men vrijmoedig royale rentes te berekenen omdat bijna iedereen wel meer dan één druppel olie of meer dan één korrel graan op voorraad had.⁷⁸ Volgens een letterlijke opvatting van de Talmoed was er in dat geval geen sprake van een direct noodzakelijke lening en was renteheffing dus strikt genomen toegestaan.

Derrett hekelt deze praktijk en wat hem betreft bestaat er nauwelijks een beter voorbeeld waarin het contrast tussen het koninkrijk van Satan en het koninkrijk van God duidelijker zichtbaar wordt.⁷⁹ Wellicht is enige nuance hier op zijn plaats. Rijke ondernemers konden als schuldeiser inderdaad misbruik maken van hun positie. Anderzijds konden leningvragers evengoed misbruik maken van de wet tegen uitbuiting. Zij konden bijvoorbeeld ten onrechte een beroep doen op de wet voor renteloze leningen door zich armer en hulpbehoevender voor te doen dan ze in werkelijkheid waren. Ongetwijfeld kent het verbod op onderlinge renteheffing een weerbarstige ontstaansgeschiedenis en wellicht is de rentedrempel ooit noodgedwongen opgeworpen om onrechtmatige financieringsverzoeken tegen te gaan. Het voort te ver om hierop in deze thesis verder in te gaan maar het moet voor rijke Joodse ondernemers in ieder geval een lastige aangelegenheid zijn geweest om de financieringsaanvragen te beoordelen. Het is begrijpelijk dat er op leningen aan grondbezitters die hun grondgebied wilden uitbreiden, zoals Plinius dat bijvoorbeeld wilde, wel rente geïnd mocht worden. Het is ook begrijpelijk dat het voor financierders een lastige aangelegenheid is geweest om een passend rentetarief te bepalen. Immers, anders dan in een moderne economie werden rentepercentages in de primair agrarische economie van die tijd niet zo minutieus gevormd, gestuurd en vastgesteld door marktwerkingen en overheidsmechanismen. Bovendien was de verificatie van gemiddelde rentes en renteontwikkelingen trager, beperkter en diffuser dan nu. Dit neemt niet weg dat veel financierders ongetwijfeld goed hebben geweten wanneer ze de grenzen van het grijze gebied overschreden en hun naaste belasten met woekertarieven.

---

⁷⁸ Derrett, *Law*, 61.

⁷⁹ Derrett, *Take Thy Bond*, 440.

HOOFDSTUK 3

HET SCHULDREDUCTIEPLAN IN PERSPECTIEF

Voordat er in het volgende hoofdstuk een beargumenteerde exegetische wordt voorgesteld is het eerst nodig om enkele scharnierpunten in de gelijkenis te bespreken tegen de achtergrond van het vorige hoofdstuk. Hieruit volgt een conclusie in de vorm van een exegetische compositie die zo direct als mogelijk uit de primaire tekst wordt afgeleid.

3.1 HET ARBEIDSCONFLICT

Waarschijnlijk wordt er in het plot een situatie geschetst van een ondernemer die niet in de gelegenheid was om zelf grip te houden op zijn onderneming omdat hij bijvoorbeeld letterlijk op afstand van zijn bedrijf leefde. In ieder geval hoorde hij pas van de situatie toen zijn goederen waren verkwanseld. Waarom en hoe de manager de goederen van zijn werkgever heeft verkwist wordt niet duidelijk. Heeft de manager zich genoodzaakt gezien om spullen van zijn werkgever te verkopen omdat deze hem onvoldoende werkkapitaal ter beschikking stelde?⁸⁰ Een letterlijke opvatting van het werkwoord *διασκοοπιζω* kan in deze richting wijzen. In dat geval zou de werkgever echter een onverstandige, onverantwoordelijke of noodlijdende man zijn en zo is hij in de parabel niet afgeschilderd. Het kan ook zijn dat de manager zorgeloos is geweest waardoor er bedrijfsgoederen onnodig verloren zijn gegaan of dat hij goederen heeft verkocht om zichzelf te verrijken. In ieder geval vat de rijke man de actie van zijn manager op als grof wanbestuur; zo grof dat hij maatregelen treft en de manager zijn ontslag aanzegt. Na dit bericht had de manager kennelijk nog steeds bestuursmandaat want hij verricht nog enkele rechtsgeldige handelingen. Dit is geen tegenstrijdigheid omdat het bekend is dat de bestuursbevoegdheid van gecontracteerde managers om uiteenlopende redenen niet van het een op het andere moment kunnen worden ingetrokken.

3.2 EEN WOEKERWINSTSCENARIO?

Na een korte zelfspraak ontbiedt de manager enkele debiteuren en reduceert hun schulden. Gegeven het feit dat de werkgever waardering kan opbrengen voor de schuldreductie en de manager erom complimenteert, ligt het voor de hand dat de bedachte financiële constructie in zichzelf goed was. Toch lijkt de manager zijn

---

⁸⁰ Dat zulke situaties in de praktijk daadwerkelijk voorkwamen blijkt uit de brief van Plinius aan Calvisius Rufus. Hartman, *Honderd jaar geestelijk leven*, 344.

werkgever met de schuldreductie te benadelen. Wat kan er aan de hand zijn geweest? Derrett brengt de schuldreductie in verband met woekerwinst. Volgens hem was de aard van de transactie deugdzaam omdat de manager met de schuldreductie gehoor gaf aan de wet van God en een eind maakte aan een malafide woekerwinstpraktijk.⁸¹ In dat geval gaf de manager met de schuldreductie terug wat hij in eerste instantie door middel van woekerwinst onrechtmatig had verkregen; al dan niet in opdracht of met medeweten van zijn werkgever. Hieronder volgt een afweging van drie belangrijke argumenten voor dit scenario.

1) Uit de parabel zou het vage karakter van de schuldbekentenis blijken doordat alleen de totaalschuld wordt genoemd waardoor een eventuele woekerwinst niet traceerbaar is. Deze situatie doet denken aan de slinks opgestelde schuldbekentenissen waarmee de Joodse wet werd omzeild. Het publiek zou aan een half woord genoeg hebben en de in de parabel geschetste situatie herkennen als een woekerwinstscenario. Hier kan tegenin worden gebracht dat het helemaal niet vanzelfsprekend was dat het publiek op basis van de korte beschrijving meteen in de gaten had dat de schuldbekentenis een frauduleuze renteconstructie bevatte die was opgesteld met gebruikmaking van mazen in de wet. Wellicht overschat Derrett hier de bedrijfseconomische en financiële expertise alsook het analytisch vermogen van de gemiddelde luisteraar uit die tijd?

2) In de parabel wordt expliciet vermeld dat de lening betrekking had op olie en graan. Dat waren de producten waarover vrome Joden volgens hun wetsopvatting veilig woekerrete konden rekenen. De expliciete vermelding van precies deze producten wijst er volgens Derrett op dat het hier met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid gaat om een woekerwinstscenario. Deze redenering is echter kort door de bocht. Opnieuw lijkt Derrett er vanuit te gaan dat slechts de vermelding van een lening in de vorm van olie en graan genoeg is om de alarmbellen bij het publiek te laten rinkelen. Het is maar zeer de vraag of dit terecht is. Bovendien scharniert dit argument op de vooronderstelling dat de schuldenaren zich ten opzichte van de manager in een kwetsbare positie bevonden. Hun achtergrond, identiteit, situatie en beroep blijven evenwel onvermeld. Wellicht waren de debiteuren rijke handelaren die oogsten opkochten om te verhandelen en was het reken van rente in zulke gevallen gangbaar en toegestaan.⁸² Volgens Derrett gaat het echter niet om handelaren omdat de manager hen in dat geval niet had laten staan

---

⁸¹ Derrett, *Law*, 72.

⁸² Derrett, *Law*, 67n5.

tijdens het eerste deel van de ontmoeting.⁸³ Het is echter de vraag in hoeverre het realistisch is om zulke conclusies te verbinden aan tekstuele details van een overgeleverde parabel waarin vooral de hoofdlijnen worden geschetst van een op zichzelf al complex plot.

3) De hoogte van de kwijtscheldingen in de parabel komen overeen met bekende woekertarieven, namelijk 100% rente op olie en 25% op tarwe. Derrett probeert deze rentetarieven te valideren door berekeningen te reconstrueren op basis van diverse handschriften en hij voert ondersteunend bewijsmateriaal aan uit verschillende omringende culturen zoals o.a. het oude Egypte.⁸⁴ Hij veronderstelt dat de Joden bekend waren met vernuftige renteconstructies van buurlanden terwijl hij er op een ander moment vanuit gaat dat de Joden niet of nauwelijks bekend waren met Grieks-Romeinse wetgeving waaraan ze nota bene onderworpen waren.⁸⁵ Door deze vooronderstellingen krijgt zijn reconstructie een willekeurig en speculatief karakter. Joachim Jeremias kiest voor een andere uitleg. Hij merkt op dat de hoogte van de kwijtschelding uitgedrukt in denariën voor beide leningen gelijk was, wat er volgens hem vooral op wijst dat de manager de debiteuren gelijk heeft willen behandelen.⁸⁶ Jeremias hanteert een andere rekenmethode dan Derrett maar dat sluit de mogelijkheid van een woekerwinstscenario niet uit.⁸⁷

Het is duidelijk dat financiers van die tijd knoeden met onderlinge renteheffing om hun winst veilig te stellen en tegelijkertijd de wet te ontwijken. Het is echter allerminst zeker dat er in de parabel impliciet zo'n woekerwinstpraktijk wordt geschetst. Zoals betoogd zou de argumentatie van dat standpunt veel vooronderstellingen bevatten.

3.3 DE FINANCIERING VAN DE SCHULDREDUCTIE

De vraag rijst wie de schuldreductie heeft gefinancierd, oftewel wie er door de financiële aderlating als gevolg van de gedeeltelijke schuldsanering in de portemonnee werd geraakt. Er zijn een aantal scenario's te bedenken. Hieronder volgen drie belangrijke mogelijkheden.

---

⁸³ De conversatie tussen de manager en de schuldenaren begint in 16:5, maar pas later in zijn monoloog, in 16:6, nodigt hij de schuldenaren uit om te gaan zitten.

⁸⁴ Zie bijvoorbeeld Derrett, *Law*, 65-72 en Derrett, *Take Thy Bond*, 439n1.

⁸⁵ Derrett, *Law*, 50.

⁸⁶ Volgens Jeremias vertegenwoordigde 100 bath olie (36,5 hl) een schuldbedrag van 1.000 denariën en 100 kor tarwe (364,4 hl) een bedrag van ca. 2.500 denariën. Omgerekend bedroeg de schuldreductie in beide gevallen 500 denariën. Jeremias, *Gleichnisse*, 180.

⁸⁷ Het kan ook zijn dat er voor leningen op consumptiegoederen gewoon een vaste (woeker)opslag van 500 denariën in rekening werd gebracht.

1) De manager heeft het boekverlies als gevolg van de schuldreductie onmiddellijk zelf gecompenseerd. Als hij geen slaaf was maar een vrije en door de rijke man gecontracteerde bestuurder, dan is het goed mogelijk dat hij inmiddels een spaarsaldo had opgebouwd. Het is ook niet uitgesloten dat hij zijn fortuin op dubieuze wijze met bijvoorbeeld woekerwinst of smeergelden had vergaard. In ieder geval kon hij zijn privévermogen aanwenden om het ontstane verlies direct te compenseren. Met deze handelswijze creëert de manager een financiële meevaller voor de schuldenaren en dwingt hij tegelijkertijd respect bij hen af. Zo kon hij later met een gerust geweten solliciteren bij het huishoudens van de bewuste debiteuren en zou hij wellicht een goede kans maken op een dienstbetrekking. Dat zou niet zo zijn als hij met de schuldreductie zijn werkgever had bedrogen. Immers, waarom zou de schuldenaar later een frauderende en onbetrouwbare manager in dienst nemen? Alleen vanwege het op dubieuze wijze bezorgde voordeel? Dat is niet aannemelijk. Hij zou met zo'n manager een significante risicofactor binnen de muren van zijn huishouden halen. Als de manager uit de parabel het ontstane boekverlies zelf heeft gecompenseerd dan is ook de loftuiting van de denkbeeldige werkgever aan het adres van de manager goed te begrijpen. Het huishouden loopt geen schade op, de manager heeft zijn verkwistende gedrag afgezworen en heeft zich bereid verklaard om genoeg te nemen met minder. Dat zou moedig, bewonderingswaardig en inderdaad prijzenswaardig zijn.

2) De manager heeft het boekverlies als gevolg van de schuldreductie als persoonlijke schuld aanvaard omdat hij niet in staat was om het boekverlies onmiddellijk te compenseren. Als de manager een slaaf was of een gecontracteerde manager met weinig tot geen vermogen, hetgeen gelet op zijn verkwistend gedrag goed mogelijk zou zijn, dan was hij niet in staat om het boekverlies direct te compenseren. Als hij dat probleem niet zou oplossen dan berokkende hij zijn werkgever bovenop de schade van de reeds verkwanselde goederen nog extra schade. In dat geval is de loftuiting onverklaarbaar. Het feit dat hij lof oogst wijst erop dat hij kennelijk een passende maatregel heeft getroffen waarmee hij zijn werkgever schadeloos heeft gesteld, bijvoorbeeld door zelf het kwijtgescholden bedrag als schuldpost op zich te nemen. In dat geval nam hij vrijwillig de financiële schuld van anderen op zich en werd hij van werknemer schuldenaar. Dat zou moedig en bewonderingswaardig en inderdaad prijzenswaardig zijn. Ook met deze constructie zou de manager het respect van de schuldenaren kunnen afdwingen. In dit scenario hoopte hij later bij een van hen te kunnen gaan werken om met het geld dat hij daarmee zou verdienen zijn schulden bij de rijke man af te betalen. Hier kan echter tegenin worden gebracht dat de vrijwillig aanvaardde schuldenlast van de

manager de schuldenaar er ook juist van zou kunnen weerhouden om hem in dienst te nemen. Immers, de manager zou onder druk van de schuldenlast op den duur opnieuw in de verleiding kunnen komen om te gaan frauderen.⁸⁸ De ode van de rijke man aan het adres van de manager is echter bij de eerste optie waarschijnlijker dan bij deze tweede optie. Immers, hoe kon de werkgever erop vertrouwen dat de manager erin zou slagen om zijn schulden binnen een redelijke termijn terug te betalen? Gegeven het feit dat de manager een reputatie als verkwister had opgebouwd was het risicoprofiel van de zelf geconstrueerde lening zorgwekkend hoog.

3) Vrijwel alle andere opties die kunnen worden bedacht komen erop neer dat de manager het door hem gecreëerde boekverlies heeft afgewenteld op zijn werkgever. In dat geval zou de manager malversatie op verkwisting hebben gestapeld en is het nauwelijks denkbaar dat de rijke man de manager heeft geprezen. Toch zijn er een aantal uitzonderingen op deze gedachte.

A) Schulden van pachtboeren werden soms gereduceerd in ruil voor een verlenging van onderliggende huur of pachtcontracten.⁸⁹ Als dit de situatie van het parabelplot is geweest dan zou een loftuiting van de werkgever verklaarbaar zijn omdat de manager in dat geval een win-winsituatie kan hebben gecreëerd. Hoewel er handschriften zijn gevonden waarin zulke onderhandelingen staan opgetekend, is het speculatief om te veronderstellen dat deze specifieke context van toepassing is in de parabel. Niets in de parabel wijst expliciet in deze richting. In deze optie is het ook een vraag waarom de manager een latere gunst van de schuldenaren verwachtte. Hij had weliswaar schulden gereduceerd, maar als tegenprestatie moesten de schuldenaren een langere verplichting aangaan. Hun schulden op de korte termijn waren kwijtgescholden, maar wat was hun zekerheid voor de langere termijn?

B) Als er inderdaad sprake is geweest van een woekerwinstscenario en de woekerpraktijk betrof een soloactie van de gefingeerde manager, dan kon de werkgever ook niet rouwig zijn om de lagere inkomsten omdat hij die winst toch niet had geprognostiseerd.

C) Als de denkbeeldige werkgever wel op de hoogte was van de frauduleuze leningsconstructies dan heeft de manager hem het goede voorbeeld gegeven door de wet te eerbiedigen en de malafide praktijken te beëindigen.⁹⁰ Op die manier zou hij

---

⁸⁸ Te hoge privéschulden van werknemers en bestuurders die directe toegang hebben tot de bedrijfs- of stichtingskas gelden nog altijd als een risico-indicatie voor mogelijk frauduleus of risicovol handelen.

⁸⁹ John K. Goodrich, "Voluntary Debt Remission and the Parable of the Unjust Steward (Luke 16:1-13)," in *JBL* 131, (2012): 559-563.

⁹⁰ Derrett, *Law*, 72.

zijn heer ook fijntjes met diens bedrieglijkheid hebben geconfronteerd. Immers, was een verkwister soms slechter dan een bedrieger? Was de bedrieglijke werkgever in moreel opzicht niet even doortrapt als de verkwistende werknemer? In dit scenario heeft de bedrieger eerst de verkwister ter verantwoording geroepen en heeft de verkwister vervolgens de bedrieger op de vingers getikt. De parabel geeft echter geen directe aanleiding om te veronderstellen dat de rijke man ten diepste een bedrieger was. Niettemin geeft het bijvoeglijk naamwoord 'rijke' wat sommigen betreft voldoende aanleiding om de integriteit van de werkgever in twijfel te trekken.⁹¹

In zowel scenario B als C zou er sprake zijn geweest van een bezoedelde reputatie van de werkgever omdat de manager formeel namens hem handelde. Reputatieschade had in de schaamtecultuur van destijds een voor westerlingen moeilijk voor te stellen negatieve impact op het leven van de betreffende persoon.⁹² Door het optreden van de manager werd de bezoedelde naam in ieder geval deels en/of in beginsel gezuiverd.⁹³ Op deze manier zou de manager zijn werkgever een spiegel hebben voorgehouden en is het verklaarbaar dat hij hem om zijn verstandig gedrag heeft bewonderd en geprezen. In beide gevallen laat de manager ook aan de schuldenaren zijn integriteit en goede wil zien. Echter, zoals eerder betoogd is maar zeer de vraag of de auteur van de parabel inderdaad een woekerwinstscenario heeft beschreven.⁹⁴

Kortom, scenario 1 en 2 kunnen zonder vergezochte vooronderstellingen aan de tekst worden ontleend en in beide situaties bestaat er een verdedigbare aanleiding voor zowel een toekomstig dienstverband bij een van de schuldenaren alsook voor de loftuiting van de rijke man. Van beide opties lijkt het eerste scenario de beste papieren te hebben omdat er tegen de tweede optie redelijke bezwaren zijn geformuleerd. Ook bij de varianten op een woekerwinstscenario (3b en 3c) is het voorstelbaar dat de manager uiteindelijk toch het respect van zijn omgeving heeft afgedwongen en lof oogst. Dat betekent dat er verschillende gegronde redenen zijn om aan te nemen dat ὁ κύριος (de heer) in 16:8a inderdaad naar de werkgever verwijst en niet naar Jezus. Dit punt kan als vijfde argument worden toegevoegd aan

---

⁹¹ Joel B. Green, *The Gospel of Luke*, NICNT (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1997), 590; Derrett, *Law*, 56.

⁹² Bradford Humes Young, *The Parables. Jewish Tradition and Christian Interpretation* (Grand Rapids, MI: Baker Academic, 1998), 241.

⁹³ De visies op de aard van deze bezoedeling lopen uiteen. Volgens David Landry en Ben May leed de werkgever gezichtsverlies vanwege het feit dat hij niet in staat was gebleken om zijn manager onder de duim te houden. David Landry en Ben May, "Honor Restored: New Light on the Parable of the Prudent Steward (Luke 16:1-8a)," in *JBL* 119, (2000): 309.

⁹⁴ Zie par 3.2 voor een kritische bespreking van de door Derrett aangevoerde bewijzen voor een woekerwinstscenario.

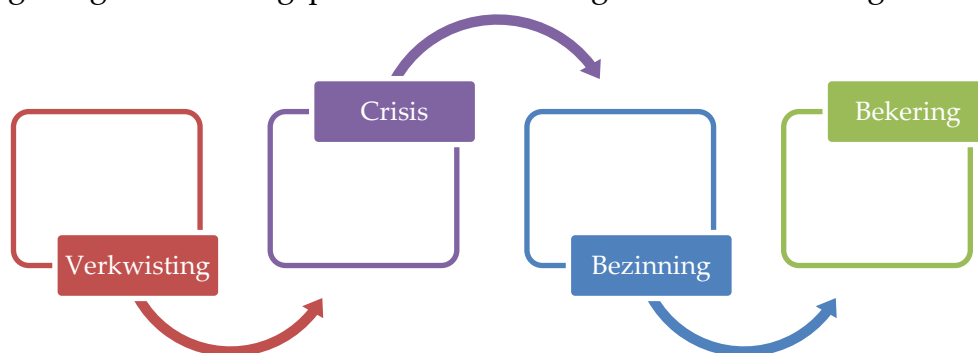
de structuuranalyse van paragraaf 1.3 waarin reeds vier argumenten zijn geformuleerd waarom het plausibel is om de omvang van de feitelijke parabel te beperken tot 16:1-8a.

HOOFDSTUK 4

SAMENVATTING EN CONCLUSIES DEEL II

Uit de exegetische bespreking verrijst het beeld van een vastgelopen manager die vanwege een arbeidsconflict met zijn werkgever zijn baan dreigt te verliezen. Hem is wanbestuur ten laste gelegd. Hij realiseert zich dat de kans om na zijn ontslag een soortgelijke functie bij een andere werkgever te bemachtigen erg klein is vanwege zijn besmette reputatie. Deze zorgen nopen hem tot bezinning. Hij besluit om zijn bestuursmandaat te gebruiken nu het nog kan, ontbiedt twee debiteuren en reduceert hun schulden. Met zijn handelswijze hoopt hij de sympathie van de schuldenaren te winnen en dwingt hij tegelijkertijd respect af bij zijn werkgever die hem openlijk prijst om zijn kordate optreden. Kennelijk lijdt het huishouden van de werkgever geen financiële schade door de inkomstenderving die als gevolg van de schuldreductie ontstaat.⁹⁵ Uiteindelijk prefereert de van verkwisting betichtte manager duurzame relaties boven het snelle geld en bedenkt hij een creatieve maar eerlijke oplossing waarin hij zich linksom of rechtsom bereid verklaart om genoeg te nemen met minder. Hieruit volgt dat de aard van de schuldreductie kan worden geformuleerd als een creatieve, deugdzame en prijzenswaardige financiële constructie waarin de initiatiefnemer lasten van anderen verlicht door gedeeltelijke schuldovername waarbij hij het rendement op het geïnvesteerde vermogen hoopt te ontvangen in de vorm van sociale steun. Hiermee is de hoofdvraag naar het sociaaleconomisch karakter van de voorgestelde schuldreductie beantwoord. Het gedragsveranderingsproces van de manager staat hieronder geschematiseerd.

Figuur 2 Gedragsveranderingsproces van de rentmeester

⁹⁵ Dit is een beargumenteerde vooronderstelling. Als de werkgever was geschaad door de constructie dan zou dit opnieuw wanbestuur bewijzen en was de manager nooit door de heer om zijn handelswijze geprezen. Zelfs als $\acute{o} \kappa\acute{\upsilon}\rho\iota\omicron\varsigma$ inderdaad naar Jezus zou verwijzen, zoals sommigen menen, dan blijft de discrepantie bestaan, want waarom zou Jezus een aan wanbestuur ontsproten constructie prijzen? Niettemin blijft de onderbouwde exegetische keuze een aanname omdat de gesuggereerde constructie niet expliciet in de primaire tekst wordt beschreven.

De verhandeling in het tweede deel heeft ook een aanvullend argument opgeleverd om 16:1-8a te beschouwen als een afgebakende teksteenheid. Daarmee is de argumentatie uitgegroeid tot uit vijf punten. 1) Het is in het Lukasevangelie niet ongebruikelijk dat ὁ κύριος verwijst naar een 'heer' in een gelijkenis niet zijnde Jezus. 2) Het uitgangspunt om 16:8b te beschouwen als onderdeel van de parabel omdat daarmee de gewenste exegese rond te krijgen is dubieus. 3) Een afbakening van 16:1-7 zou resulteren in een plot met een diffuus, abrupt en ambigu slot. 4) Als niet de fictieve rijke man, maar Jezus degene is geweest die de manager heeft geprezen, dan had er onder het publiek gemakkelijk verwarring kunnen ontstaan over de vraag naar moreel juist handelen. 5) Er zijn in ieder geval drie logische scenario's besproken waarin ὁ κύριος (de heer) voldoende aanleiding kan hebben gezien om zijn aanvankelijk verkwistende manager te prijzen om diens uiteindelijke handelswijze. Samengevat komt het erop neer dat de schuldenaren bij de schuldreductie waren gebaat terwijl de rijke man er niet door werd geschaad. De verschillende opties kennen hun eigen argumentatieve zwaktes en sterktes maar kunnen redelijkerwijs, zij het niet vrij van vooronderstellingen, aan de primaire tekst worden ontleend en met historische bewijsvoering worden ondersteund.

In vergelijking met de traditionele uitleg kent de voorgestelde exegese een aantal sterke punten. 1) Er is een fundamenteel andere kernboodschap gedefinieerd die het materiële overstijgt. De kern van de parabel draait niet om geld of slimme anticipatie op de toekomst maar om essentiële gedragsverandering waarbij noties als bezinning, schuldbesef, verantwoordelijkheid, genoegdoening en herstel aan de orde komen. De sociaal ethische dimensies die aan de uiteindelijke handelswijze van de manager kunnen worden ontleend komen bij de traditionele uitleg niet op deze manier in beeld. 2) Anders dan bij de monetaire uitleg ontstaat er geen discrepantie vanwege het feit dat de manager zou zijn geprezen om een oneerlijke handelswijze. Verdedigers van de traditionele visie zouden op hun beurt echter op discrepantie in de voorgestelde exegese kunnen wijzen. Immers, de manager wordt aan het eind van de parabel, in 16:8, nog altijd getypeerd als τὸν οἰκονόμον τῆς ἀδικίας (onrechtvaardige manager). Het bijvoeglijknaamwoord ἀδικίας (onrechtvaardig) hoeft echter niet te zijn gebruikt om de uiteindelijke handelswijze van de manager te kwalificeren als een onrechtvaardige daad. Deze bijnaam kan evengoed het gevolg zijn van zijn aanvankelijk verkwistende en dus onrechtvaardige handelswijze. In Luk. 18:6 krijgt een rechter op eenzelfde manier de bijnaam 'onrechtvaardig' toegekend nadat hij, op een weliswaar onsympathieke manier, recht had gedaan aan een weduwe. 3) De exegese staat niet op gespannen voet met de eigenlijke functie van een parabel als specifieke spreekwijze, namelijk het ontsluiten van een nieuw

perspectief aan de hand van een realistisch en uit het dagelijks leven herkenbare situatie.⁹⁶ Er zijn immers verschillende mogelijkheden aangewezen waarom de werkgever uit de gelijkentis de manager uiteindelijk zou hebben geprezen vanwege zijn verstandige handelswijze. In alle opties geldt dat de manager een ongebruikelijke, verrassende en moedige beslissing heeft genomen. Kortom, in dit hoofdstuk is de sociaaleconomische aard van de schuldreductie geduid op basis van een historisch kritische exegese. Daarmee is het eerste deel van de onderzoeksvraag (1a) beantwoord. Om dit antwoord steviger te kunnen funderen is het waardevol om de exegese die in beeld is gekomen te relateren aan de directe literaire context. Dit is het functie van het hiernavolgende deel.

---

⁹⁶ Zoals betoogd in de inleiding lijkt het plot dat in de traditionele uitleg wordt voorgesteld alles behalve realistisch en voor het publiek herkenbaar.

DEEL III
VERKENNING VAN DE LITERAIRE CONTEXT

HOOFDSTUK 5

DE RENTMEESTER IN DIRECT LITERAIR PERSPECTIEF

In de zoektocht naar coherentie zal de exegese in dit hoofdstuk in een breder perspectief worden geplaatst. Dat is belangrijk omdat de auteurs van exegeses die afwijken van de traditionele uitleg al snel het verwijt krijgen dat hun uitleg ontspruit aan a-contextuele benaderingen.⁹⁷ In sommige gevallen is deze observatie terecht.⁹⁸ In deze thesis is echter het standpunt ingenomen dat 16:8b-13 later toegevoegde commentaren zijn die betrekking hebben op de parabel en wellicht geheel of gedeeltelijk zijn terug te voeren op Jezus. Dat betekent dat er logische samenhang moet bestaan tussen de voorgestelde exegese en de inhoud van 16:8b-13.

De positionering van de parabel in de directe literaire context geldt ook als een bescheiden validatie van de exegese. Bescheiden, want de validatie is tegelijkertijd subjectief en relatief omdat ze doet denken aan een slager die het vlees uit de eigen winkel keurt. Niettemin is het een waardevolle exercitie waarvan de uitkomsten tot op zekere hoogte kunnen dienen als een instrument waarmee de waarschijnlijkheid van de voorgestelde exegese kan worden gepeild.

5.1 DE PARABEL VAN DE VERLOREN ZOON

Direct voor de parabel in kwestie staat de gelijkenis van de verloren zoon (15:11-32) die vaak is uitgelegd binnen de trits 'verloren schaap' (15:1-7), 'verloren penning' (15:8-10 en 'verloren zoon' (15:11-32).⁹⁹ Niettemin levert een kritische lezing van de laatst genoemde parabel in het licht van de gelijkenis in kwestie een interessant beeld op. De overeenkomsten tussen de verloren zoon en de manager zijn treffend. 1) Beiden wordt verkwistend gedrag ten laste gelegd.¹⁰⁰ In beide gevallen is het werkwoord *διασκορπίζω* gebruikt dat met deze connotatie slechts tweemaal in het NT voorkomt.¹⁰¹ 2) Beiden stellen een naaste (bloed)verwant teleur. 3) Beiden lopen vast. 4) Beiden bezinnen zich naar aanleiding daarvan op hun toekomst.¹⁰² 5) Beiden nemen een moedig besluit en beteren hun leven. 6) Beiden zijn bereid om een prijs te

---

⁹⁷ Porter, *Irony*, 134.

⁹⁸ Derrett laat er geen misverstand over bestaan dat hij de parabel inderdaad benadert als een geïsoleerd verhaal dat niet primair moet worden geïnterpreteerd in relatie tot passages die eraan voorafgaan of erop volgen. Derrett, *Law*, 50. Het valt buiten het bestek van deze thesis om hier verder op in te gaan, maar er bestaan plausibele argumenten voor de positie van Derrett.

⁹⁹ Zie o.a. van Bruggen, *Lucas*, 283; Marshall, *The Gospel of Luke*, 597; Green, *The Gospel of Luke*, 568.

¹⁰⁰ Bovon, *Luke 2*, 446.

¹⁰¹ BDAG, s.v. *διασκορπίζω*.

¹⁰² Derrett, *Law*, 75.

betalen en in vergelijking met hun verleden genoeg te nemen met minder. De jongste zoon was bereid om voortaan genoeg te nemen met het inkomen van een ingehuurd arbeidskracht (15:19) terwijl de manager afstand deed van een aanmerkelijk winstdeel of bereid was om zichzelf in het vervolg tevreden te stellen met een positie als schuldenaar. 7) Beiden worden uiteindelijk verrassend positief ontvangen door de persoon die ze eerder hadden teleurgesteld.

In hoofdstuk 4 is de uiteindelijke handelswijze van de manager gedefinieerd. Deze definitie is in vrijwel ongewijzigde vorm van toepassing op de handelswijze van de verloren zoon. De uiteindelijke handelswijze van beiden kan worden omschreven als een creatieve, deugdzame en prijzenswaardige (financiële) constructie waarin de initiatiefnemer lasten van anderen verlicht (door gedeeltelijke schuldoverneming) waarbij hij het rendement op het geïnvesteerde vermogen niet wil ontvangen in valuta maar in de vorm van relationeel sociaal kapitaal.¹⁰³ Een schematisering van de overeenkomsten resulteert in een opvallend symmetrische compositie zoals blijkt uit de onderstaande weergave.¹⁰⁴

	Verloren zoon	Manager
1	Verkwister	Verkwister
2	Stelde een naaste (vader) teleur	Stelde een naaste (werkgever) teleur
3	Liep economisch vast	Liep economisch vast
4	Kwam tot bezinning	Kwam tot bezinning
5	Nam een altruïstisch besluit	Nam een altruïstisch besluit
6	Bereid tot minderen	Bereid tot minderen
7	Kwam crisis te boven	Kwam crisis te boven

Figuur 3 Twee opeenvolgende parabels: een symmetrische compositie

5.2 KINDEREN VAN DE WERELD EN KINDEREN VAN HET LICHT

Direct volgend op beide hierboven geschematiseerde parabellen volgt in 16:8b het commentaar: ὅτι οἱ υἱοὶ τοῦ αἰῶνος τούτου φρονιμώτεροι ὑπὲρ τοὺς υἱοὺς τοῦ φωτός εἰς τὴν γενεάν τὴν ἑαυτῶν εἰσιν (want de kinderen van deze wereld gaan onderling namelijk verstandiger met elkaar om dan de kinderen van het licht). De vraag rijst naar wie de uitdrukking ‘kinderen van het licht’ verwijst. Sommigen

¹⁰³ Wanneer de tussen haakjes gezette variabelen worden weggelaten ontstaat er een definitie die in figuurlijke zin van toepassing is op het handelen van de jongste zoon.

¹⁰⁴ Er is gekozen voor de term ‘altruïstisch’ omdat de uiteindelijke handelswijze van zowel de verloren zoon als de manager in de kern onbaatzuchtig was. Beiden waren bereid om vrijwillig een last te dragen. Daar kan tegenin worden gebracht dat ze dit deden om er uiteindelijk zelf baat bij te hebben. Het voert echter te ver om hierover in deze thesis een uitvoerige verhandeling te schrijven. Dat is gelet op het doel van het schema ook niet nodig.

betogen dat de Essenen zijn bedoeld omdat zij zichzelf zo typeerden.¹⁰⁵ Anderen zijn o.a. op basis van Joh. 12:35-36 van mening dat de uitdrukking verwijst naar de leerlingen van Jezus omdat zij daar worden aangespoord om 'kinderen van het licht' te zijn.¹⁰⁶ Het is in ieder geval duidelijk dat de uitdrukking verwijst naar mensen van wie werd verwacht dat ze, al dan niet vanuit eschatologische overtuiging, streefden naar een deugdzaam en moreel zuiver leven dat redelijkerwijs in overeenstemming was met het koninkrijk van God.¹⁰⁷ In het commentaar zijn de kinderen van deze tijd tegenover de kinderen van het licht geplaatst.¹⁰⁸ Hoewel het voor de hand lijkt te liggen dat de kinderen van het licht zich verstandiger gedragen dan de kinderen van deze wereld, is de conclusie in 16:8b precies andersom. Dit verrassende inzicht volgt direct op de loftuiting van de werkgever aan het adres van de manager. De laatstgenoemde lijkt daarmee te worden aangewezen als een representant van de kinderen van de wereld die verstandig met elkaar omgaan. Op basis van de voorgestelde exegese ontstaat dan vrij vertaald de volgende boodschap: kinderen van het licht kunnen een voorbeeld nemen aan de kinderen van de wereld; de laatstgenoemden gaan weliswaar niet door het leven zonder hun naaste te schaden, maar ze bezinnen zich op hun gedrag en ze zijn bereid om schade te herstellen en de kosten daarvoor te dragen. Kennelijk werd deze attitude lang niet altijd waargenomen bij de kinderen van het licht.

De conclusie zal voor de luisteraars ongetwijfeld schokkend zijn geweest. In plaats van de kinderen van deze wereld werden de kinderen van het licht op de vingers getikt. De laatstgenoemden konden een voorbeeld nemen aan de eerstgenoemden. In 16:14 lijkt deze boodschap bij de Farizeeën in het verkeerde keelgat te schieten. Dat is opvallend en wellicht ook ironisch aangezien Jezus volgens Lukas vanaf 16:1 het woord expliciet tot zijn leerlingen richtte. Laten de Farizeeën zich hiermee in de kaart kijken? Irriteerden ze zich aan deze toepassing omdat ze zichzelf heimelijk identificeerden met de kinderen van het licht? Voelden ze zich door middel van de toepassing indirect aangesproken op hun religieuze praktijken

---

¹⁰⁵ David Flusser, "The Parable of the Unjust Steward: Jesus' Criticism of the Essenes" in *Jesus and the Dead Sea Scrolls*, red. James Hamilton Charlesworth (New Haven: Yale University Press, 1992), 176.

¹⁰⁶ van Bruggen, *Lucas*, 295.

¹⁰⁷ Green, *The Gospel of Luke*, 593; Bovon, *Luke 2*, 449.

¹⁰⁸ Soortgelijke dualistische spreekwijzen komen in het NT vaker voor en zijn ook aangetroffen in handschriften die bij Qumran zijn ontdekt. Marshall, *The Gospel of Luke*, 621.

en hun ijdelheid, waaruit bleek dat ze niet graag bereid waren om de minste te zijn in flagrante tegenstelling tot de verloren zoon en de manager uit de parabel?¹⁰⁹

5.3 VRIENDEN MAKEN MET DE MAMMON

Na de toelichting in 16:8b volgt er in 16:9 een opmerkelijke aansporing. Eerst wordt er een niet direct voor de hand liggende investeringsuggestie gedaan: *ἐαυτοῖς ποιήσατε φίλους ἐκ τοῦ μαμωνᾶ τῆς ἀδικίας* (maak uzelf vrienden met behulp van de onrechtvaardige mammon).¹¹⁰ Geld investeren om meer geld te genereren is maar een betrekkelijk verdienmodel zoals is gebleken bij de manager uit de parabel in kwestie.¹¹¹ Het tweede onderdeel van de aansporing attendeert investeerders op het rendement: *ἵνα ὅταν ἐκλίπη δέξωνται ὑμᾶς εἰς τὰς αἰωνίους σκηνάς* (opdat zij (de verworven vrienden) u zullen verwelkomen in de eeuwige verblijfplaatsen op het moment dat u gebrek lijdt). De hier aangeprezen investering brengt geen materieel maar een immaterieel rendement.

De aansporing lijkt een weerspiegeling van het onderliggende motief van de manager om schuldreducties toe te passen. De relatie tussen 16:4 en 16:9 blijkt niet alleen uit de overeenkomende strekking maar ook uit de verwante spreekwijze en eenzelfde woordgebruik. In beide passages gaat het om een financiële handeling met het oog op immaterieel rendement, namelijk de hoop op een vriendelijke ontvangst in de toekomst. In beide passages is gebruik gemaakt van de werkwoordsvorm *δέξωνται* (verwelkomen, ontvangen).¹¹² In beide passages heeft de genoemde verblijfplaats een figuratieve betekenis.¹¹³ Op deze manier wordt de praxis van de manager in 16:9 getheoretiseerd en in een breder, actueel en praktisch toepasbaar perspectief geplaatst.

---

¹⁰⁹ In Luk. 11:42-44 worden deze praktijken expliciet aan de kaak gesteld: “maar wee u, Farizeeën, want u geeft tienden van de munt en de wijnruit en van alle kruiden, maar u gaat voorbij aan het recht en aan de liefde van God (...) Wee u, Farizeeën, want u hebt de voorste plaatsen in de synagogen en de begroetingen op de markten lief. Wee u, Schriftgeleerden en Farizeeën, huichelaars, want u bent net als de graven die niet zichtbaar zijn: de mensen die erover lopen, weten het niet.”

¹¹⁰ BDAG, *s.v.* ἐκ 3f.

¹¹¹ Het woord *μαμωνᾶ* is een personificatie van “wealth, property” oftewel materiële zaken. BDAG, *s.v.* *μαμωνᾶς*.

¹¹² BDAG, *s.v.* *δέχομαι*.

¹¹³ In 16:4 heeft *οἴκους* (huizen) een figuratieve betekenis en in 16:9 geldt hetzelfde voor *σκηνάς* dat in figuratieve zin verwijst naar het hiernamaals. Zie BDAG, *s.v.* *σκηνή*.

In tegenstelling tot 16:4 heeft 16:9 een expliciet eschatologisch karakter.¹¹⁴ Dat ondermijnt echter niet de verdedigbare samenhang tussen de voorgestelde exegeese en de aansporing in 16:9. In beide gevallen wordt de conventionele opvatting van economische winst in een verrassend ander daglicht gesteld. Het commentaar op de parabel maakt duidelijk dat ‘winst’ niet slechts een financiële aangelegenheid is. De luisteraars ontvangen met dit commentaar de uitdaging om zichzelf aan de hand van de parabel opnieuw en vanuit een ander perspectief te verhouden tot geld, bezit, winst en waardebeoordeling. Dit perspectief blijft niet beperkt tot de aardse werkelijkheid maar omvat ook een expliciet eschatologische dimensie.

5.4 GOD DIENEN OF DE MAMMON

Na de aanbeveling in 16:9 volgt er in 16:10-12 een dualistische argumentatiestructuur met een min of meer gelijke kernboodschap die leidt tot de slotsom in 16:13b οὐ δύνασθε θεῶν δουλεύειν καὶ μαμωνᾶ (“u kunt niet God dienen en de mammon”).¹¹⁵ In 16:10-12 staan er drie dualistische woordparen tegenover elkaar. 1) In 16:10 wordt het contrast gevormd door ἐλάχιστος “least” en πολὺς “many, a great number of.”¹¹⁶ 2) In 16:11 staat μαμωνᾶς “wealth, property” tegenover ἀληθινός “real, true.”¹¹⁷ 3) In 16:12 vormt ἀλλότριος “not one’s own” een contrast met ὑμέτερος “belonging to or incumbent upon you.”¹¹⁸ Iedere tegenstelling vormt een variatie op het thema ‘trouw en ontrouw’ waarmee de auteur een logische redeneerwijze biedt met betrekking tot menselijke gedragspatronen: wie trouw is met betrekking tot het ene zal het ook zijn met betrekking tot het andere. Datzelfde patroon geldt ook voor ontrouw. De duale argumentatiestructuur leidt ten slotte in 16:13 tot een conclusie waarin θεός (God) en μαμωνᾶς (bezit) tegenover elkaar zijn gezet. De kernboodschap is duidelijk: hebzucht en het koninkrijk van God zijn onverenigbaar.¹¹⁹

De relatie tussen het dualistische commentaar en de parabel in kwestie is evident. Het verkwistende gedrag van de manager heeft tot een vertrouwensbreuk

¹¹⁴ Om die reden interpreteren sommigen 16:9 niet in relatie tot de parabel maar zien de frase binnen het groter geheel van het Lukasevangelie als een dringende oproep om aalmoezen te geven en bezittingen te beheren ten bate van de arme en hulpbehoevende medemensen. Frank J. Matera, *New Testament Ethics: The Legacies of Jesus and Paul* (Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 1996), 84; Burridge, *Imitating Jesus*, 262; Kim Kyoung-Jin, *Almsgiving*, 341.

¹¹⁵ Bovon, *Luke 2*, 450.

¹¹⁶ BDAG, s.v. ἐλάχιστος; BDAG, s.v. πολὺς.

¹¹⁷ BDAG, s.v. μαμωνᾶς; BDAG, s.v. ἀληθινός.

¹¹⁸ BDAG, s.v. ἀλλότριος; BDAG, s.v. ὑμέτερος.

¹¹⁹ François Bovon, *Luke 1. A Commentary on the Gospel of Luke 1:1-9:50*, Hermeneia, red. Helmut Koester, vert. Christine M. Thomas. (Minneapolis, MS: Fortress Press, 2002) 2-3.

met zijn werkgever geleid. Dat is niet verwonderlijk, want hoe kon de werkgever het totaalbeheer van de onderneming (te typeren als *πολύς*, het vele of grote) aan zijn manager toevertrouwen terwijl deze zelfs niet was te vertrouwen met betrekking tot het goederenmanagement als deelbeheer van de onderneming (te typeren als *ἐλάχιστος*, het geringe)? De manager beterde zijn leven en de werkgever prees hem erom, maar toch blijft het spanningsveld tussen trouw en ontrouw haast tastbaar in de parabel aanwezig, want ondanks de gedragsverandering van de manager en de loftuiting van zijn werkgever blijft het onduidelijk of de manager zijn baan behoudt of verliest. Het dualistische commentaar van 16:10-12 werpt echter een ander licht op die spanning. Immers, wat geldt met betrekking tot ontrouw geldt ook met betrekking tot trouw: trouw in het minste impliceert ook trouw in het grote. Er is ruimte voor gedragsverandering, zoals blijkt uit de parabel. Het principe ‘eens-een-dief-altijd-een-dief’ is volgens het commentaar niet van toepassing. Dat vraagt wel om rigoureuze keuzes. Het is trouw of ontrouw, God of mammon. Twee heren dienen is niet mogelijk.

5.5 DE PARABEL VAN DE RIJKE MAN EN DE BEDELAAR LAZARUS

In 16:14-18 staat een interactie beschreven tussen de Farizeeën en Jezus. De Farizeeën lijken zich te irriteren aan de uitgesproken parabellen en het daaropvolgende commentaar. Daaruit blijkt dat in ieder geval een deel van de luisteraars de boodschap niet begreep of waardeerde ofwel een eventuele gedragsverandering niet noodzakelijke achtte. Na dit verzet worden de zaken op scherp gezet en volgt er in 16:19-31 de gelijkenis van de rijke man en de bedelaar Lazarus. In tegenstelling tot de voorgaande twee parabellen kent deze parabel geen goede afloop. De jongste zoon en de manager maakten fouten, reflecteerden daarop en herstelden die. Beide parabellen kennen een kantelpunt in de vorm van een positieve gedragsverandering van de verkwisters in kwestie. In de gelijkenis van de rijke man en de bedelaar Lazarus volhardt een rijke man in zijn egoïstische, pronkzuchtige en opzichtige levensstijl waaruit kan worden afgeleid dat ook hij, net als aanvankelijk de jongste zoon en de manager, een verkwister is.¹²⁰ Net als de laatstgenoemden stelde ook hij een naaste teleur. Tot zover de overeenkomsten.

Het vervolg van de parabel staat in schril contrast met de vorige twee gelijkenissen. De rijke man kwam niet tot bezinning. Hij was niet bereid om zelfs maar een klein beetje van zijn overvloed te delen met de arme bedelaar op zijn stoep. Hij dacht er niet aan om vrienden te maken met behulp van de ‘onrechtvaardige

---

¹²⁰ BDAG vertaalt *λαμπρῶς* met “splendidly.” BDAG, *s.v.* *λαμπρῶς*. In Louw-Nida is gekozen voor “luxury, with ostentation, showing off.” Louw-Nida, 88.255.

mammon' waarover hij vrij en overvloedig kon beschikken. Als gevolg hiervan werd hij niet vriendelijk verwelkomd in 'de eeuwige verblijfplaatsen'. De parabel vormt een treffend verlengstuk van het commentaar in 16:9-13 en lijkt te functioneren als een waarschuwend voorbeeld.

Een aanvulling van de symmetrische compositie van de twee voorgaande gelijkenissen met de feiten uit de parabel van de rijke man en de bedelaar Lazarus betekent een consequente verstoring van de symmetrie als gevolg waarvan er een opvallend asymmetrische compositie ontstaat.

	Verloren zoon	Manager	Rijke man
1	Verkwister	Verkwister	Verkwister
2	Stelde een naaste (vader) teleur	Stelt een naaste (werkgever) teleur	Stelde een naaste (bedelaar) teleur
3	Liep economisch vast	Liep economisch vast	Liep economisch niet vast
4	Kwam tot bezinning	Kwam tot bezinning	Kwam niet tot bezinning
5	Nam een altruïstisch besluit	Nam een altruïstisch besluit	Nam een egoïstisch besluit
6	Bereid tot minderen	Bereid tot minderen	Niet bereid tot minderen
7	Kwam crisis te boven	Kwam crisis te boven	Ging in crisis ten onder

Figuur 4 Drie opeenvolgende parabellen: een asymmetrische compositie

HOOFDSTUK 6

SAMENVATTING EN CONCLUSIES DEEL III

In hoofdstuk 5 is de coherentie van de in de voorgaande hoofdstukken voorgestelde exegetische positie nagegaan door deze positie te relateren aan de directe literaire context. Hiermee is het antwoord op het eerste deel van de onderzoeksvraag (1a) breder onderbouwd. Er is betoogd dat de voorgestelde exegese van de parabel op logische wijze samenhangt met de directe literaire context waarin zij staat. Het geheel laat een consistente centrale boodschap zien: baatzuchtig gedrag resulteert uiteindelijk in isolement en crises die slechts doorbroken kunnen worden door fundamentele gedragsverandering. Een crisis is bij uitstek een situatie die kan leiden tot de ontdekking dat materieel verlies niet opweegt tegen de waarde van immateriële winst. Deze lijn loopt als een rode draad door de eerste twee parabels die functioneren als positieve voorbeelden ter aansporing. Na enkele verduidelijkende en aanscherpende didactische reflecties op de centrale boodschap volgt er ten slotte een negatief voorbeeld ter waarschuwing: volharding in baatzuchtigheid leidt uiteindelijk tot een onafwendbare crisis van totaal isolement. Kortom, de literaire context bevestigt de voorgestelde uitleg met 'hoopvolle transitie als gevolg van fundamentele gedragsverandering' als het springende punt van de parabel. Het is evident dat uitleggers die dit punt missen met sommige passages uit de directe literaire context maar moeilijk uit de voeten kunnen en voorstellen om die passages los van hun literaire context te interpreteren.¹²¹

De voorgestelde exegese wijkt weliswaar af van de traditionele uitleg, maar de geschetste samenhang laat zien dat dit niet het gevolg is van een a-contextuele benadering. Integendeel, er is juist gewezen op de logisch verbanden tussen de voorgestelde exegese en de directe literaire context. Ironischerwijs lijkt de traditionele exegese zelf het gevolg van een a-contextuele methode waartegen zij juist ageert. Immers, welk zinvol verband bestaat er tussen een parabel over een verkwistende zoon die na zijn berouwvolle en ootmoedige terugkeer onvoorwaardelijk wordt ontvangen en een parabel over een verkwistende manager die na het optuigen van een, volgens traditionele opvattingen, doortrapte, afkeurenswaardige financiële constructie onvoorwaardelijk wordt geprezen? Integriteit en moreel juist handelen lijken geen verschil te maken. Met beide verkwisters loopt het uiteindelijk goed af. Hoe kan deze tegenstelling vervolgens op

---

¹²¹ Klyne Ryland Snodgrass vindt de tekst in 16:9 bijvoorbeeld maar "unexpected and disorienting." Klyne Ryland Snodgrass, *Stories with intent. A Comprehensive Guide to the Parables of Jesus* (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2008), 414.

zinnvolle wijze worden gerelateerd aan het commentaar in 16:10-12 waarin is betoogd dat trouw en ontrouw elkaar uitsluiten?

Als de traditionele uitleg het uitgangspunt vormt dan komt de logische samenhang tussen de parabel en de directe literaire context onvermijdelijk onder druk te staan. Dit kan vervolgens gemakkelijk leiden tot de vooronderstelling dat de auteur van het Lukasevangelie niet goed heeft geweten waar hij mee bezig was. Dit is echter een stelling die uitgerekend verdedigers van de traditionele uitleg met kracht ontkennen.

Nu er een coherente visie op het sociaaleconomisch karakter van de schuldreductie is geformuleerd zal de focus verschuiven naar het tweede deel van de onderzoeksvraag (1c en d) die betrekking heeft op de winst van de gepresenteerde visie voor de uitleg van de parabel. Deze vraag leidt tot het hermeneutische deel van deze thesis.

DEEL IV
HERMENEUTISCHE VERKENNING

HOOFDSTUK 7

DE RENTMEESTER IN MODERN PERSPECTIEF

Het plot van de parabel in kwestie heeft direct betrekking op bedrijfseconomisch handelen. De manager droeg economische verantwoordelijkheden, moest zich verhouden tot de economie van zijn tijd en hij moest zich verantwoorden voor zijn economisch handelen. Deze context vormt de aanleiding om aan de hand van de parabel een vertaalslag te maken naar de moderne economie. Het thema 'hoopvolle transitie als gevolg van fundamentele gedragsverandering' kan worden beschouwd als een kerndefinitie die is geboren uit de exegese en de bespreking daarvan in relatie tot de directe literaire context. In dit transitieproces zijn vier ontwikkelingen aangewezen: verkwisting, crisis, bezinning, gedragsverandering.¹²² Deze vier fasen vormen de ruggengraat van de hieronder uitgewerkte hermeneutische verkenning.

7.1 VERKWISTING

Volgens de Britse moraalfilosoof Adam Smith (1723-1790) vormt menselijke creativiteit en hun vermogen om samen te werken, te produceren, waarde toe te kennen en goederen uit te wisselen de basis van wat 'economie' wordt genoemd.¹²³ Net als Johannes Calvijn (1509-1564) en Hugo de Groot (1583-1645) beschouwt hij de economie als een ontmoetingsplaats waar mensen hun wederzijdse wensen op elkaar afstemmen om vervolgens door middel van onderlinge samenwerking wederzijds profijt te genereren.¹²⁴ Deze dynamiek heeft geleid tot productie en handel. De daaruit voortvloeiende arbeidsprocessen creëren uiteindelijk een draagvlak voor een solide samenleving. Zo bezien is economie een expressie van wederzijdse solidariteit. Smith bepleit een economie waarin iedereen participeert en waarvan iedere participant profiteert terwijl de overheid de balans van dit samenwerkingsmodel op verschillende manieren moet bewaken.¹²⁵ Het gezichtspunt van Calvijn en Smith is fundamenteel anders en hoopvoller dan de moderne opvatting waarin het verschijnsel 'economie' vooral wordt gesitueerd rondom het begrip 'schaarste'.¹²⁶

---

¹²² Zie figuur 2.

¹²³ Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Edinburgh: Thomas Nelson, 1853), 6-7.

¹²⁴ Charles Taylor, *Een seculiere tijd*, 3^e ed., vert. Marjolijn Stoltenkamp (Rotterdam: Lemniscaat, 2012), 235.

¹²⁵ Smith doet hierbij allerlei concrete suggesties. Adam Smith, *Wealth of Nations*, 289-330.

¹²⁶ Govert Buijs, "Het wonderlijke, onbegrepen mysterie van de markt: over coöperatie als kern van de economie," *Christen Democratische Verkenningen*, (winter 2013): 70, geraadpleegd op 9 Februari 2019, file:///C:/Users/Gebbruiker/OneDrive/Studie/PThU/1819%20Thesis/Govert%20Buijs.pdf.

Immers, wederzijdse solidariteit impliceert dat het persoonlijk belang niet losstaat van andermans belang. De Engelse dichter Alexander Pope (1688-1744) heeft dit uitgangspunt treffend geformuleerd in een van zijn gedichten:

God in the nature of each being founds
Its proper bliss, and sets its proper bounds;
But as he framed a whole the whole to bless,
On mutual wants built mutual happiness:
So from the first eternal order ran,
And creature linked to creature, man to man.¹²⁷

Inmiddels lijkt de overtuiging van wederzijdse solidariteit te zijn verdund. Dat staat niet los van het mechanisme 'winstmaximalisatie' dat is gaan gelden als een kernelement van het westers bedrijfseconomisch bestel en zelfs als een voorwaarde voor economische vitaliteit. Het gaat hierbij vooral om winst in de vorm van financieel gewin. Winstmaximalisatie kan op verschillende manieren worden bewerkstelligd. De meest voor de hand liggende opties zijn het aanboren van nieuwe markten en het aanjagen van de kooplust van consumenten in de reeds verzadigde markten. Decennia lang is de vraag naar goederen en diensten mondiaal gestegen met Azië en China als exorbitante groeimarkten. Dit heeft een haast onbeteugelde uitbreiding van de productiecapaciteit tot gevolg gehad. De doorgaande ontwikkeling van winstmaximalisatie, het prikkelen van de hebzucht door middel van psychologische marketingstrategieën in combinatie van de toegenomen welvaart en daarmee gepaard gaande koopkrachtstijging is uiteindelijk ontaard in een gemakzuchtige wegwerpeconomie. Mensen hebben de vrijheid genomen om uit de natuur te halen wat erin zit, met alle gevolgen van dien. De overeenkomst met de parabel in kwestie is treffend: hebzucht leidt tot verkwisting. De tweede parallel is evident: verkwisting baart crisis. Een bespreking van deze overeenkomst volgt in het hiernavolgende.

7.2 CRISES

De verkwistingsspiraal is geboren uit isolement en baart isolement. Ze is geboren uit het isolement van een verstoorde harmonie tussen mens en natuur die uiteindelijk heeft geleid tot de uiteenlopende vormen van crisis.¹²⁸ Mens en natuur zijn in toenemende mate tegenover elkaar komen te staan alsof het geïsoleerde tegenpolen zijn. Deze vorm van isolement leidt tot nieuwe vormen van isolement. Soms acuut en direct zichtbaar in natuurrampen zoals bijvoorbeeld in Brazilië na een dambreuk als

---

¹²⁷ Alexander Pope, *Essay on Man and other Poems* (London: John Sharpe, 1828), 27.

¹²⁸ Jürgen Moltmann, *Ethics of Hope*, vert. Margaret Kohl (Minneapolis: Fortress Press, 2012), 133.

direct gevolg van ijzerertsdelving waardoor leven brengende toevoerders van de inheemse bevolking zijn vernietigd en hun voortbestaan onder druk is komen te staan.¹²⁹ Soms wordt isolement aan het oog onttrokken door mondialiseringsprocessen en vrije marktwerking. Bedrijven zoeken wereldwijd naar goedkope arbeidskrachten. Deze werknemers zijn in financieel opzicht afhankelijk van hun werkgevers. Als gevolg daarvan leiden ze vaak letterlijk een geïsoleerd bestaan, verstoken van de bescherming en privileges die de westerse wetgeving biedt aan werknemers. De verkwistingsspiraal heeft ook geleid tot vormen van handelsisolement. Kleine Afrikaanse boeren zijn bijvoorbeeld niet opgewassen tegen de wereldwijde concurrentie en de machtspositie van producenten uit rijke economieën.

Dichter bij huis speelt verwante problematiek. Toeleveranciers van moderne grootwinkelbedrijven verkeren niet zelden in een afhankelijkheidspositie ten opzichte van hun grootste afnemers waardoor ze zich gedwongen weten om te leveren tegen flinterdunne marges. Grotere leveranciers hebben soms voldoende financiële reserves om de toelevering aan het grootwinkelbedrijf tijdelijk te stoppen, maar kleinere partijen kunnen dit gevecht niet aan.¹³⁰ Het gevolg van deze prijsdruk is dat toeleveranciers op zoek gaan naar goedkopere grondstoffen. In de loop van de tijd zijn er goedkopere synthetische additieven en hulpstoffen ontwikkeld die de meestal duurdere natuurlijke ingrediënten hebben vervangen. De kostprijs van deze hulpstoffen is lager. Bovendien dragen ze bij aan een efficiëntere en dus goedkopere productie omdat de eigenschappen van synthetische hulpstoffen nauwkeurig zijn te bepalen en hun uitwerking nauwkeurig te voorspellen en te controleren. Deze efficiencyslag is in de ogen van producenten nodig om de concurrentie het hoofd te bieden en aan de alsmaar stijgende vraag te kunnen voldoen. Niettemin gaat dit proces vaak ten koste van de kwaliteit van het eindproduct. Zo heeft het kunnen gebeuren dat veel mensen denken dat vanille geel is omdat vanille-ijs, vanillevla en vanillesaus nu eenmaal geel zijn. Wie realiseert zich nog dat deze kleur het gevolg is van toegevoegde kleurstoffen en smaakversterkers die de vanillesmaak moeten imiteren omdat de kostprijs van natuurlijke vanille volgens de norm van de meeste grootgrutters en consumenten te hoog is? Of wie realiseert zich nog dat olijven van nature niet zout zijn maar dat ze zout smaken vanwege het toegevoegde

---

¹²⁹ Casper Luckerhof, "Vier vragen over de dambreuk in Brazilië, nam mijnbouwconcern Vale een lopje met de veiligheid?" *de Volkskrant*, 28 januari 2019, geraadpleegd op 20 februari 2019, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/vier-vragen-over-de-dambreuk-in-brazilie-nam-mijnbouwconcern-vale-een-loopje-met-de-veiligheid--bf4aeb1/>

¹³⁰ Zie voor een overzicht van conflicten tussen grootwinkelbedrijven en toeleveranciers <https://nos.nl/artikel/417445-andere-conflicten-met-leveranciers.html>.

conserveringsmiddel dat na het transport slechts minimaal wordt afgespoeld omdat een intensief spoelprogramma te tijdrovend en dus te duur is?

Dienstverlenende sectoren kennen soortgelijke dynamieken. Winst is direct gerelateerd aan uurtarieven. Winstmaximalisatie betekent in de praktijk dat werknemers onder extreem hoge werkdruk staan. Zij moeten zoveel mogelijk werk verzetten met een zo hoog mogelijke kwaliteit in een zo kort mogelijk tijdsbestek. Onderlinge rivaliteit, stress, burn-out en eenzaamheid zijn factoren die onder deze omstandigheden uitstekend gedijen.¹³¹ Veel hoogopgeleiden leven een geïsoleerd bestaan en drugsdealers doen verrassend goede zaken op niet direct voor de hand liggende locaties zoals de kantorenjungle van de Amsterdamse Zuidas.¹³² Ook in de financiële sector is de impact van winstmaximalisatie traceerbaar als aanleiding tot de kredietcrisis van 2007-2011. Om rendementen te vergroten zijn er dubieuze producten rond hypotheekleningen ontwikkeld waardoor er een zogenaamde hypotheekbubbel is gecreëerd. Het gevolg was een hypotheekcrisis, een kredietcrisis, een financiële crisis en een bankencrisis.¹³³

De handelswijze binnen door winstmaximalisatie gedreven organisaties leidt op verschillende niveaus tot isolement en crisis. De keerzijde van deze medaille is dat zulke organisaties zelf ook in geïsoleerde posities verkeren. Het is vaak een kwestie van eten of gegeten worden. Concurrentiedruk als gevolg van globalisering betekent dat beursgenoteerde ondernemingen steeds vaker te maken krijgen met vijandige overnamebiedingen van multinationals. Zo kan het gebeuren dat lokale economische machtsblokken in handen vallen van onbekende buitenlandse investeerders. Voor aandeelhouders is dit vaak een financieel aantrekkelijke korttermijnoptie omdat de beurswaarde na een overname meestal stijgt. De aandeelhouders willen graag snel een hoog rendement op hun geïnvesteerde vermogen behalen. Dat plaatst een directie voor duivelse dilemma's. Ze kan besluiten om het bod te aanvaarden of om de aandeelhouders op een andere manier tevreden te stellen. Dat laatste kan bijvoorbeeld door het uitzetten van een nieuwe

---

¹³¹ Jeroen Piersma, "Amerikaanse drank- en drugscultuur zet Nederlandse advocaten aan het denken," *FD*, 1 September 2017, geraadpleegd op 16 november 2017, <https://fd.nl/weekend/1215765/amerikaanse-drank-en-drugscultuur-zet-nederlandse-advocaten-aan-het-denken>; Francisca Mebius, "Lawcare: Britse hulplijn voorziet in behoefte," *Advocatenblad*, 23 maart 2017, geraadpleegd op 16 november 2017, <http://www.advocatenblad.nl/2017/03/23/britse-hulplijn-voorziet-in-behoefte-lawcare/>.

¹³² Miloe van Beek, "Succesvol en aan de drank," *FD*, 5 Januari 2017, geraadpleegd op 16 November 2018, <https://fd.nl/fd-persoonlijk/1181786/succesvol-en-aan-de-drank>.

¹³³ André Meinema, "De financiële crisis in retrospectief," *NOS*, laatste aanpassing 18 januari 2010, geraadpleegd op 10 februari 2019, <https://nos.nl/artikel/129340-de-financiele-crisis-in-retrospectief.html>.

strategie die meer geld in het laatje brengt wat de aandelenkoers ten goede komt. Zakelijk succes scharniert op winstmaximalisatie. Kortom, hebzucht ligt aan de basis van winstmaximalisatie en leidt direct of indirect tot verkwisting van grondstoffen, identiteit, talent, arbeidsvreugde, gezondheid, vrijheid, gelijkheid en rechtsbevordering. Dit proces mondt uit in uiteenlopende crises.

7.3 NUANCES OP DE VERKWISTINGSCRISIS

Deze enkele voorbeelden geven slechts een zeer beperkt inkijkje in de complexe en vertrekende gevolgen van de door winstmaximalisatie aangedreven verkwistingsspiraal. Om meerdere redenen is er voorzichtigheid geboden.

1) Het inkijkje is niet alleen beperkt, zoals reeds opgemerkt, het is ook eenzijdig waardoor het gevaar van een karikatuurschets op de loer ligt. Er is namelijk ook een keerzijde, want de kapitaalkrachtigste privépersonen blijken niet zelden ook de grootste gevers. Sinds 2000 zijn er alleen al in Amerika meer dan 30.000 stichtingen en 185.000 vermogensfondsen opgericht en in 2015 heeft een van de grootste filantropische instelling van Amerika een giftenstroom van \$ 3.1 biljoen verwerkt terwijl er een nog groter bedrag via de *Bill & Melinda Gates Foundation* werd weggeschonken.¹³⁴ In 2010 hebben 150 extreem rijken zich op initiatief van Warren Buffet en Bill Gates gecommitteerd aan een openbare belofte om nog meer geld te investeren in liefdadigheid en meer in het bijzonder in armoede en ziektebestrijding.¹³⁵ Echter, lang niet iedereen waardeert deze filantropie. Sommigen duiden haar sceptisch als een cultureel wapen waarmee de waarden van ongebreideld kapitalisme worden verhuld of verdedigd.¹³⁶ Hoe het ook zij, rijken geven veel geld weg dat zij als juridische eigenaren van dat geld strikt formeel genomen niet weg hoeven te geven. Een groot deel van dat geld komt ten goede aan armoedebestrijding en gelijkheidsbevordering.¹³⁷

2) De naoorlogse economische expansie en heeft ook veel goeds gebracht. Met de kapitalen die er zijn verdiend is o.a. het Westen weer opgebouwd en ingericht. Moderne verzorgingsstaten functioneren mede op basis van aan handel en productie gerelateerde inkomstenstromen. Het is goedkoop om in een weeldetijdperk met de kennis van nu de lineaire economie te bekritisieren en gemakshalve te vergeten dat

---

¹³⁴ David Callahan, *The Givers. Wealth, Power, and Philanthropy in a New Gilded Age* (New York: Knopf, 2017), 18-9. Zie ook <https://www.oneworld.nl/achtergrond/opvallende-gulle-gevers/>.

¹³⁵ Callahan, *The Givers*, 20.

¹³⁶ Alisa Zhulina, "Performing Philanthropy from Andrew Carnegie to Bill Gates" in *Performance Research* 23, no. 6 (November 2018): 50-7, geraadpleegd op 11 Februari 2019. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13528165.2018.1533762>

¹³⁷ Callahan, *The Givers*, 21, 58, 124, 129, 227-8.

deze economie ook een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan het ontstaan van huidige welvaart, comfort en nieuwe economische inzichten. Het risico bestaat dat criticasters, gedreven door een heilig vuur van verontwaardiging vanwege de crises, van de weeromstuit vervallen in een mentaliteit van jammerende erfgenamen die zich vanwege de af te dragen erfbelasting beklagen over de totale erfenis terwijl ze zich niet lijken te realiseren dat ze ondertussen ook veel goeds te danken hebben aan zowel de nalatenschap als aan de erflaters. De welvarende context van het moderne Westen biedt een comfortabel platform om de rafelranden en schaduwzijden van de huidige economie te bespreken en te bekritisieren. In Afrika stelt men andere prioriteiten omdat een groot deel van de bevolking daar onder de armoedegrens leeft. Kortom, de lineaire kapitalistische economie heeft ondanks structuren van hebzucht, ecologische verwaarlozing geleid tot een atmosfeer waarin fundamentele en structurele bezinning helaas hoognodig maar godzijdank ook prima mogelijk is.

3) Een andere reden tot terughoudendheid betreft het feit dat er in deze paragraaf slechts enkele grove economische hoofdlijnen zijn geschetst als onderdeel van een theologisch onderzoek. Economen kunnen daarbij ongetwijfeld allerlei terechte kanttekeningen plaatsen en nuanceringen aanbrengen. De bespreking is daarom slechts indicatief en ten dele. Niettemin bestaat er consensus over het feit dat de wegwerpmentaliteit een destructief gevolg is van menselijke hebzucht die resulteert in uiteenlopende crises. Dit leidt tot de derde parallel met de exegetische grondstructuur van de parabel, namelijk herbezinning.

7.4 HERBEZINNING: EEN DURE PLICHT VANUIT CHRISTELIJK PERSPECTIEF

De miljardair Michael Bloomberg trok met het oog op zijn exorbitante vermogen een nuchtere conclusie: “you can’t spend it and you can’t take it with you.”¹³⁸ Dit is een angel van de wegwerpeconomie: de onbehaaglijk geworden overvloed baart overvloedig onbehagen.¹³⁹ Herbezinning is nodig omdat de huidige economische handelswijze te veel destructieve aspecten kent. Onmiddellijke en actieve herbezinning vanuit christelijk perspectief is zelfs dringend nodig omdat het relatief lang heeft geduurd voordat de schaduwzijde van de moderne handelswijze binnen het christendom werd onderkend, aangekaart en kritisch doordacht. Tijdenlang was er binnen het Protestantisme weinig terughoudendheid met betrekking tot de balans tussen mens en natuur. De non-humane schepping werd vaak beschouwd als exclusieve dienaar van de mens die al te gemakkelijk werd getypeerd als ‘kroon’ op

---

¹³⁸ Callahan, *The Givers*, 17.

¹³⁹ Het thema van de week van de filosofie in 2005 was niet voor niets ‘overvloed en onbehagen’.

de schepping.¹⁴⁰ Calvijn stelt dat mensen weliswaar voorzichtig moeten omgaan met de aarde die aan hun zorg is toevertrouwd, maar hij voegt daar direct aan toe:

heeft Hij [God] niet aan goud en zilver, aan ivoor en marmer een schoonheid toegekend, die hen kostbaar maken boven andere metalen of gesteenten? Kortom heeft Hij niet vele zaken, boven het noodzakelijk gebruik, prijzenswaard voor ons gemaakt? Weg dus met die onmenselijke filosofie, die, doordat ze slechts het noodzakelijk gebruik van het geschapene toestaat, ons niet alleen boosaardig berooft van het geoorloofde gebruik der goddelijke weldadigheid, maar ook niet zich kan handhaven zonder de mens van al zijn zintuigen te beroven en tot een blok hout te maken.¹⁴¹

Het zou echter niet terecht zijn om Calvijn op dit punt nalatigheid te verwijten. Immers, heeft hij de ontwikkeling kunnen voorzien die via verlichting, rationalisering, innovaties, uitvindingen, industriële revoluties en modernisering zou leiden tot verregaande industrialisatie, massaproductie, globalisering en uiteindelijk tot iets dat kan worden geduid als een verkwistingscrisis? Niettemin kwam de Duitse politiek economisch socioloog Maximilian Carl Emil Weber (1864-1920) op basis van zijn analyse van de werken van Maarten Luther (1483-1546), Calvijn, Richard Baxter (1615-1691) en enkele andere invloedrijke protestantse theologen tot de conclusie dat vooral de calvinistische stromingen binnen het Protestantisme een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de opkomst van westers kapitalisme.¹⁴² Volgens Weber lieten aanhangers van het Protestantisme het feodalisme gemakkelijker achter zich dan hun niet-protestantse tijdgenoten en waren ze eerder bereid om modernere en rationalistische visies op arbeid en technologie te omarmen. In combinatie met een ascetische levensstijl heeft deze ontwikkeling bijgedragen aan een pragmatische 'tijd-is-geld' cultuur. Protestanten hebben met hun nijverheid en spaarzaamheid een niet geringe bijdrage geleverd aan economische progressie. De welvaart nam toe en in het kielzog van deze ontwikkelingen nam ook de persoonlijke rijkdom toe. Weber weet zich geruggesteund door enkele internationale observaties uit de geschiedenis die hij fijntjes voor het voetlicht brengt:

---

¹⁴⁰ Gijsbert van den Brink en Kees van der Kooi, *Christelijke dogmatiek* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012), 214.

¹⁴¹ Johannes Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de Christelijke godsdienst*, deel 3, vert. Alexander Sizoo, (Middelburg: Stichting de Gihonbron, 2006), 142, geraadpleegd op 7 februari 2019, <http://www.theologienet.nl/documenten/Calvijn3%20INSTITUTIE.pdf>.

¹⁴² Max L. Stackhouse, "Weber, Theology, and Economics," in *The Oxford Handbook of Christianity and Economics*, Paul Oslington, red. (Oxford: Oxford University Press), 308-10. Er is bewust gekozen voor de formulering 'westers kapitalisme' want Weber heeft het Protestantisme niet aangewezen als 'de' veroorzaker van kapitalisme en hij was zich terdege bewust van het feit dat er al lang voor de Reformatie sprake was van kapitalisme in China, India, Egypte en het Babylonische rijk.

Even the Spaniards knew that heresy (i.e. the Calvinism of the Dutch) promoted trade, and this coincides with the opinions which Sir William Petty expressed in his discussion of the reasons for the capitalistic development of the Netherlands.¹⁴³

Calvijns commentaar bij de parabel van de talenten in Matth. 25:14-30 is een veelzeggend voorbeeld van de manier waarop zijn theologie heeft kunnen bijgedragen aan de ontwikkeling van het kapitalisme. Over het feit dat iedere dienaar uit de parabel talenten kreeg toevertrouwd κατὰ τὴν ἰδίαν δύναμιν (naar zijn vermogen) merkt Calvin het volgende op:

Wat bedoelt Christus dan als Hij zegt, dat de huisvader aan ieder meer of minder toevertrouwt, naar gelang van zijn vermogen? Dit, dat God, naar mate Hij iemand op een post stelt en met natuurlijke gaven toerust, hem ook het een of ander te doen geeft, hem een taak ter uitvoering stelt, tot onderscheidene bedieningen brengt, op zichtbare wijze van de middelen om te handelen voorziet, en hem daartoe ook in de gelegenheid brengt. Belachelijk is het dat de Rooms en hieruit de gevolgtrekking maken, dat God aan ieder gaven schenkt, naar de mate zijner verdiensten.¹⁴⁴ [...] Leren wij dan, voordat de Heer komt en ons tot het doen van rekenschap oproept, onszelf dagelijks uit eigen beweging dringend aansporen tot den arbeid. [...] Ook maken wij hieruit de slotsom op, dat geen leven bij God prijzenswaardiger is, dan dat voor de samenleving in enig opzicht nuttig is.¹⁴⁵

In de samenleving en expliciet in Calvinistische kringen, kunnen nog altijd sporen van deze zienswijze worden teruggevonden. Uit een onderzoek binnen de achterban van de SGP lijkt bijvoorbeeld de overtuiging dat de aarde volgens de Bijbel mag worden gebruikt “voor ons eigen belang” dieper geworteld dan het besef dat er structurele economische verandering nodig is.¹⁴⁶ Veel respondenten hebben een hekel aan de “duurzaamheidsregels van de overheid” en waren van mening dat de SGP niet moet “meegaan in de duurzaamheidshype van dit moment.”¹⁴⁷ Een deel van deze groep christenen vindt duurzaamheid weliswaar goed, zolang het maar niet te duur is en geen beknotting betekent van persoonlijk comfort zoals autobezit.¹⁴⁸

De these van Weber is verguisd en bejubeld. Het is begrijpelijk dat vooral sommige Rooms Katholieke denkers zich uitstekend in zijn visie konden vinden terwijl aanhangers van het Protestantisme terughoudender en sceptischer reageerden. Calvin heeft immers evengoed opgeroepen tot liefdadigheid en zorg

---

¹⁴³ Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, vert. Talcott Parsons (New York: Routledge, 2005), 10.

¹⁴⁴ Johannes Calvin, *Verklaring van de Bijbel*, vol. 13, *Evangelien*, 16^e ed. vert. A. Brummelkamp (Kampen, de Groot Goudriaan, 2004), 172.

¹⁴⁵ Calvin, *Verklaring*, 174.

¹⁴⁶ Arco Vuik, “SGP’ers en duurzaamheid, gaat dat samen? Een onderzoek naar gedrag en gedragsverandering van de SGP-achterban op het gebied van duurzaamheid” (Masterthesis, Universiteit Utrecht, 2014), 85-90.

¹⁴⁷ Vuijk, *SGP’ers en duurzaamheid*, 89.

¹⁴⁸ Vuijk, *SGP’ers en duurzaamheid*, 96.

voor de armen en zwakken. Bovendien waren er in bevindelijk gereformeerde kringen mannen zoals Willem de Clercq (1795-1842) die enerzijds veel hebben betekend voor de Nederlandse handel terwijl ze zich anderzijds verzetten tegen kinderarbeid en zich inzetten voor bescherming van arbeiders tegen de willekeur van werkgevers, de afschaffing van slavernij en oneerlijke handelsbetrekkingen met o.a. de West-Indische koloniën.¹⁴⁹ Dit alles laat onverlet dat aandacht en zorg voor economie prevaleerde boven liefde en matigheid ten opzicht van ecologie.

Het is niet de bedoeling om de visie van Weber uitvoerig te analyseren. Het is genoeg dat er verbanden gelegd kunnen worden tussen de opkomst van het Protestantisme en de ontwikkeling van kapitalisme terwijl pleitbezorgers van ecotheologie pas in de tachtiger jaren van de twintigste eeuw hun stemmen verhieven en waarschuwden tegen wat toen de “cowboy-economie” werd genoemd.¹⁵⁰ Heeft de Protestantse geneigdheid tot primair eschatologische en soteriologische lezing van de Schrift een zichtbelemmerende uitwerking gehad waardoor de ethische opportuniteit van de aardse werkelijkheid geheel of gedeeltelijk aan het blikveld is onttrokken? Krijgt de besproken frase “want de kinderen van deze wereld zijn onder elkaar verstandiger dan de kinderen van het licht” in dit verband wellicht een opmerkelijk ironische lading? Het is mogelijk en dat geeft te denken. Mede om deze reden is het zaak dat christelijke denkers, managers en zakenlieden hun krachten verenigen om in toenemende mate actief te participeren in de herbezinning die naar aanleiding van de geschetste crises op gang is gekomen. Het maatschappelijk draagvlak voor een fundamentele herbezinning lijkt breder dan ooit tevoren en de druk vanuit de samenleving op de politiek om een noodzakelijke omwenteling af te dwingen neemt toe.¹⁵¹ De spannende vragen zijn echter of de herbezinning actief wordt gestimuleerd vanuit het Christendom, of ze leidt tot structurele verandering en wat deze verandering mag kosten.

7.5 BEKERING

Bekering in de zin van fundamentele gedragsverandering is de vierde parallel met de exegetische grondstructuur van de parabel. Herbezinning is nodig maar ze is, als

---

¹⁴⁹ A. J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795; Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhoudingen tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*, 7^e ed. (Kampen: uitgeverij Kok, 2004), 87; 96-7.

¹⁵⁰ Jochem Douma, *Christelijke ethiek: Capita Selecta 1* (Kampen: Copieerinrichting v.d. Berg, 1976), 26.

¹⁵¹ Honderden hoogleraren, wetenschappers en academici van Nederlandse universiteiten, hogescholen en onderzoeksinstituten hebben een open brief ondertekend die op 7 februari 2019 in Trouw is gepubliceerd en scharen zich daarmee achter klimaatspijbelers om aan te dringen op meer politieke klimaatambitie. <https://www.trouw.nl/groen/350-wetenschappers-steunen-scholieren-die-vandaag-spijbelen-voor-het-klimaat-a9317271/>.

het goed is, niet meer dan een transitieperiode naar een nieuw tijdperk. Op dit punt leidt herbezinning idealiter tot bekering. De gewenste gedragsverandering in welvaartseconomieën vereist een bereidheid van producenten en consumenten om genoeg te nemen met 'minder' en te werken aan 'anders'. Minder vlees, minder water, minder gas, minder olie, minder verpakkingsmaterialen, minder vliegreizen, minder nieuwe spullen, minder chemische additieven, minder exotische import producten, minder ruimte voor de ontwikkeling van dubieuze en ondoorzichtige financiële producten etc. Maar ook: andere voeding, andere energiebronnen, andere transportmiddelen, andere verpakkingen en ander consumptiegedrag. Hoewel er volop aanwijzingen van premature gedragsveranderingen zijn, lijkt het nog te vroeg om te spreken van een radicale en structurele omwenteling. Veel veranderingen hebben nog een experimenteel karakter. Bekering blijft werk in uitvoering.

Al dat gesuggereerde 'minder' en 'anders' vraagt om offers en creatieve inventiviteit die geleverd moeten worden door de politiek, de industrie en de consument. Drastische inperking van de menselijke hebzucht speelt een belangrijke rol in het veranderingsproces. Als de vraag naar belastende producten afneemt zal ook het aanbod afnemen. Als het aanbod desondanks aan de consument wordt opgedrongen dan is een consequente afwijzing daarvan een 'offer' dat consumenten kunnen brengen. Door minder onduurzame goederen te kopen ontstaat er meer financiële ruimte om te kiezen voor eerlijke en duurzame producten. De keuze voor deze producten betekent ook dat er een financieel 'offer' gebracht moet worden. Immers, goederen die niet via de onderhandelingsmangel van oneerlijke concurrentie in de winkels terecht zijn komen of die bestaan uit eerlijke ingrediënten zijn meestal duurder.

Gedragsverandering betekent niet alleen financiële offers maar impliceert soms ook een bereidheid om genoeg te nemen met minder comfort. Is het duurzaam om massaal over te stappen op 5G? De gezondheidsrisico's zijn niet in kaart gebracht maar het 5G-netwerk is gebruiksklaar. Ook deze situatie is een direct gevolg van een streven naar winstmaximalisatie onder netwerkoperators, want "hoe meer vormen van signaaloverdracht ze via 5G laten verlopen, hoe meer ze eraan kunnen verdienen."¹⁵² De vraag rijst wat gedragsverandering ons mag kosten.

Echter, het streven naar duurzaamheid kan ook onduurzame bijeffecten hebben. Het is bevorderend voor duurzaamheid als de levensmiddelenindustrie het gebruik van synthetische additieven verder reduceert en meer natuurlijke

---

¹⁵² Bart van den Dikkenberg en Wim van Hengel, "Hoe gevaarlijk is 5G? Dat blijft ongrijpbaar," *Reformatorisch Dagblad*, 18 Februari 2019, geraadpleegd op 20 Februari 2019, <https://www.rd.nl/meer-rd/gezondheid/hoe-gevaarlijk-is-5g-dat-blijft-ongrijpbaar-1.1548189>.

grondstoffen gaat verwerken. Afgezien van eventuele financiële consequenties kleven er ook een aantal nadelen aan met betrekking tot duurzaamheid. Ten eerste kan de toenemende vraag naar natuurlijke ingrediënten een extra belasting van en beslaglegging op relatief schaarse vruchtbare landbouwgronden betekenen. Ten tweede bestaat het risico dat de voedselverspilling zal toenemen omdat reductie van kunstmatige additieven in veel gevallen zal leiden tot een kortere houdbaarheidsduur van producten. Sommige levensmiddelen hebben, ondanks het feit dat ze zijn vervaardigd uit sterk aan bederf onderhevige ingrediënten, een gegarandeerde houdbaarheid van enkele weken. Dat is mogelijk door de toevoeging van additieven en gassen die in de verpakking een beschermende atmosfeer creëren waarin bedervende micro-organismen worden gedood en bacteriën geen kans maken om binnen de gegarandeerde houdbaarheidstermijn tot ontwikkeling te komen.¹⁵³ De eliminatie van zulke conserverende additieven kan voedselverspilling in de hand werken.

De ontwikkeling van de afbreekbare bio-plastic PLA kent eenzelfde soort spanning. Enerzijds is het een belangrijke en goede stap in de richting van duurzaamheid. Anderzijds ontstaan er andere ethische dilemma's omdat er grote hoeveelheden melkzuur nodig zijn voor de productie van deze bio-plastic variant.¹⁵⁴ De basisgrondstof voor melkzuur is riet en bietsuiker. De vraag rijst of het ethisch verantwoord is om levensmiddelen en schaarse landbouwgronden te gebruiken voor de productie van een duurzamere plasticvariant. Hieruit blijkt dat het oplossen van het ene probleem kan leiden tot het ontstaan van een ander probleem. Kortom, het vinden van een goede duurzaamheidsbalans is in de praktijk niet eenvoudig.

Consuminderen betekent dat de omzet van o.a. de levensmiddelenindustrie, toeristenindustrie, vliegtuigindustrie, transportsector, olie-industrie en autobranche zal afnemen. Uitgedrukt in westers economische termen betekent omzetsdaling economische achteruitgang. Als zelfs stilstand al wordt beschouwd als achteruitgang dan zullen financieel analisten omzetsdalingen als gevolg van de zojuist gesuggereerde reducties waarschijnlijk typeren als een regelrechte financiële catastrofe. De werkelijkheid is om verschillende redenen genuanceerder.

1) Mensen blijven eten, reizen en transporteren. Dat betekent dat de genoemde sectoren kunnen overleven of wellicht zelfs groeien door de ontwikkeling van

---

¹⁵³ Zie voor meer specifieke en technische details van dit proces bijvoorbeeld: <https://library.wur.nl/WebQuery/wurpubs/fulltext/425217>.

¹⁵⁴ Hans Verbraeken, "Corbion investeert € 30 mln in melkzuurproductie," *FD*, 7 Maart 2019, geraadpleegd op 7 Maart 2019, <https://fd.nl/ondernemen/1292083/resultaten-corbion-blijven-matig#>.

duurzame alternatieven. Het vasthouden aan oude concepten zal daarentegen op de langere termijn en in het uiterste geval kunnen leiden tot bedrijfssaneringen. Het is een utopie om te veronderstellen dat de noodzakelijke gedragsverandering alleen maar winnaars zou opleveren en het lijkt erop dat representanten van de oude economie op de lange termijn zullen verliezen.¹⁵⁵

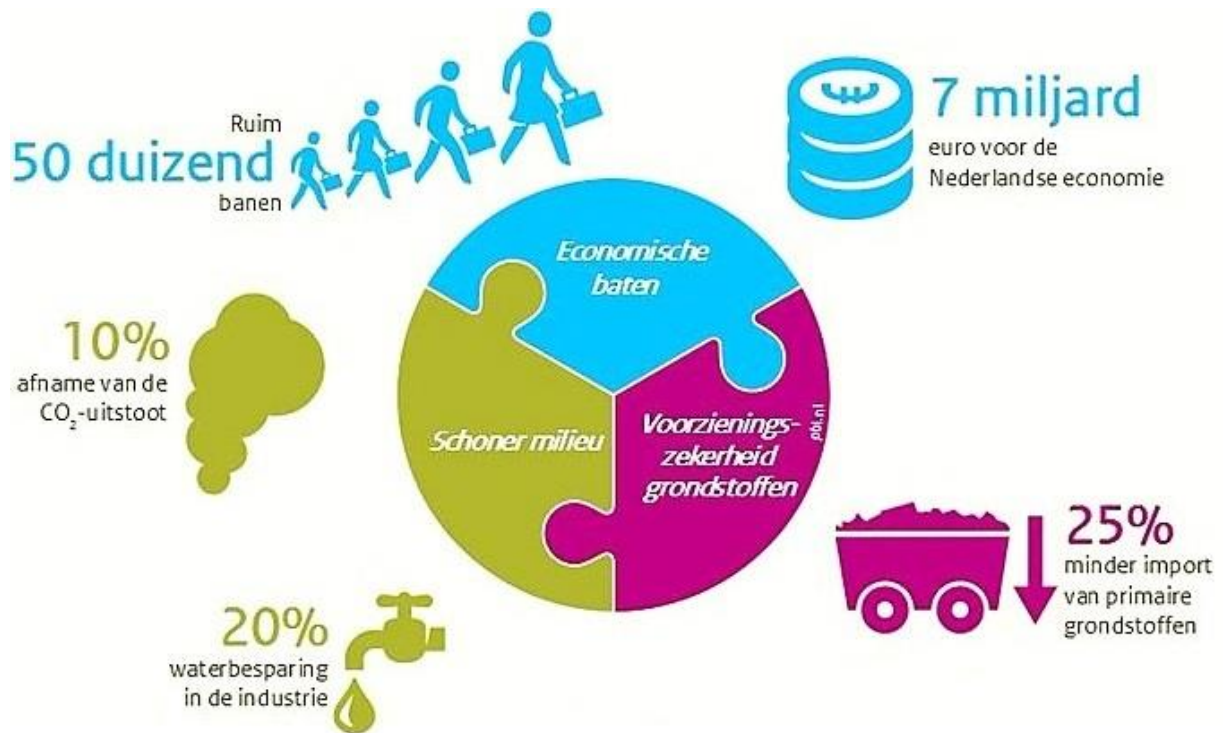
2) De kern van de gangbare economische winstdefinitie draait om het positieve verschil tussen opbrengsten en kosten. Dit lijkt ten diepste een oneigenlijke en te smalle benadering van het begrip 'winst' want achteruitgang als gevolg van consuminderen genereert immateriële winst. Het lijkt de moeite waard om te komen tot een nieuwe, rijkere definitie van economische winst, voorbij de uitsluitend aan mammon gerelateerde terminologie. Een definitie die aansluit bij het besproken commentaar op de parabel.¹⁵⁶

De conventionele visie op het economische begrip 'winst' heeft bovendien iets paradoxaals. In traditionele winstformuleringen blijven de immateriële verliezen als gevolg van winstmaximalisatie al te gemakkelijk buiten beschouwing. Dat is vreemd, want immateriële verliezen ondermijnen ten diepste de bedrijfscontinuïteit op de lange termijn. Bovendien zijn ook immateriële verliezen uiteindelijk, al dan niet bij benadering, in harde valuta uit te drukken. Nu zijn het vooral ethici die de immateriële verliezen benoemen en agenderen. Ook dat is vreemd. Immateriële verliezen hebben immers invloed op de bedrijfscontinuïteit en horen daarom de structurele aandacht van financieel analisten te hebben. Op dit punt mag van hen een proactieve visionaire opstelling worden verwacht. Andersom geldt dat immateriële winst uiteindelijk zal leiden tot in harde valuta uit te drukken opbrengsten en kostenreducties, zoals blijkt uit de onderstaande figuur.

---

¹⁵⁵ Pieter Hotse Smit, "Activistische hoogleraar Jan Rotmans: transitie naar duurzame economie gaat pijn doen," Volkskrant, laatste aanpassing 24 april 2017, geraadpleegd op 13 februari 2019. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/activistische-hoogleraar-jan-rotmans-transitie-naar-duurzame-economie-gaat-pijn-doen~bac016db/>.

¹⁵⁶ Zie par. 5.3.

Figuur 5 Financiële baten van een circulaire economie.¹⁵⁷

7.6 EEN ECONOMIE VAN DE VREUGDE

De investeringslast die nodig is voor een transitie van een lineaire naar een circulaire economie is niet licht. Daarom verdient deze investering een fundamentele voorafgaande herbezinning. Bovendien bestaat het rendement op deze investering niet uit louter financieel gewin maar ook voor een belangrijk deel uit de zegen van ecologisch herstel, uit de vreugde van sociaaleconomische nivellering waardoor isolementen worden doorbroken en uit het bewonderen van de schoonheid die een hernieuwde balans tussen mens en natuur de investeerder biedt. De vraag rijst hoe een bestek van de theologische en antropologische randvoorwaarden voor zo'n economie eruit kan zien. Govert Buijs onderneemt een poging en spreekt over een "economie van de vreugde" die hij definieert als een netwerk van "op creativiteit gebaseerde coöperatieve uitwisselingsrelaties van goederen en diensten tussen mensen, waardoor we individueel en gezamenlijk het leven meer kwaliteit kunnen

¹⁵⁷ TNO, bewerking PBL, *Wat kan een circulaire economie Nederland opleveren?* geraadpleegd op 10 juni 2019. <https://themasites.pbl.nl/circulaire-economie/>

geven dan we afzonderlijk zouden kunnen.”¹⁵⁸ Idealiter komt de creativiteit van de mens tot uitdrukking in innovaties die bijdragen aan een circulaire inrichting van de economie en zijn de uitwisselingsrelaties gebaseerd op gelijkwaardigheid en duurzaamheid waarbij de meetbare kwaliteitstoename op verschillende niveaus kan worden aangetoond. Op die manier kan er een economie ontstaan waarin mensen optimaal van elkaars talenten kunnen genieten¹⁵⁹ Uit de *United Nations Millennium Declaration* van 2000, waaraan 193 vertegenwoordigers van rijke naties zich hebben verbonden, blijkt op zijn minst het breed gedragen verlangen naar een mondiale economie van de vreugde:

We will spare no effort to free our fellow men, women and children from the abject and dehumanizing conditions of extreme poverty, to which more than a billion of them are currently subjected. [...] We resolve therefore to create an environment – at the national and global levels alike – which is conducive to development and to the elimination of poverty.¹⁶⁰

Buijs wijst erop dat in een economie van de vreugde niet primair wordt geredeneerd vanuit het economisch spanningsveld ‘schaarste’ maar veelmeer vanuit de verantwoordelijke mens aan wie een rijk potentieel aan mogelijkheden is toegekend. Hieruit volgt dat deze economie niet primair zal worden aangejaagd door materiële winstmaximalisatie. Een nieuwe, circulaire economie vraagt om een andere benadering en een rijkere definitie van het begrip ‘winst’. Bij dit alles rijst echter de spannende vraag hoe de aan diverse crises ten grondslag liggende menselijke hebzucht in een vrij economisch klimaat kan worden gereguleerd zodat anderen er idealiter geen schade van ondervinden. Daarbij is het vanuit theologisch perspectief een vraag of en zo ja hoe zo’n beteugeling is te verenigen met christelijke visies op vrijheid.¹⁶¹

Volgens velen lijkt een constitutionele democratie de beste condities te bieden voor een economie van de vreugde waarin menselijke hebzucht zo goed als mogelijk

---

¹⁵⁸ Govert Buijs, “Waartoe is de economie op aarde? Op weg naar een economie van de vreugde,” oratie, Vrije Universiteit, Amsterdam, 24 mei 2018, <http://govertbuijs.website/govertbuijs.website/2018/oratie-gehouden-op-24-mei/>. Buijs lijkt hier het antropologisch vertrekpunt te nemen in de mens als homo cooperans. Het valt buiten het bestek van deze thesis, maar een systematische doordenking, vergelijking en afweging van andere antropologische posities, zoals de mens als homo amans of homo economicus, zou tot verrijkende inzichten kunnen leiden voor de theologische zoektocht naar balans tussen economie en ecologie als bedding voor bloei van menselijke bestaan.

¹⁵⁹ Govert Buijs, “Het wonderlijke, onbegrepen mysterie van de markt: over coöperatie als kern van de economie,” *Christen Democratische Verkenningen*, winter 2013, geraadpleegd op 9 Februari 2019, file:///C:/Users/Gebbruiker/OneDrive/Studie/PThU/1819%20Thesis/Govert%20Buijs.pdf.

¹⁶⁰ Katherine Marshall, “Faith, Religion, and International Development” in *The Oxford Handbook on Christianity & Economics*, red. Paul Oslington (Oxford: Oxford University Press, 2014), 384-5.

¹⁶¹ Binnen het Christendom lopen de visies op dit punt sterk uiteen van criticasters van economische vrijheid, zoals Bernd Wannewetsch tot en met voorvechters daarvan zoals Deirdre McCloskey.

wordt gereguleerd.¹⁶² In deze politieke bedding kan de overheid door middel van ondersteunende wetgeving een bescheiden maar belangrijke rol spelen.¹⁶³ Er zijn Christelijke stromingen die zijn ontsproten aan het religieuze socialisme van begin twintigste eeuw, waarin vrije markteconomische werkingen worden gewantrouwd of zelfs radicaal afgewezen omdat het kapitalisme gelijk zou staan aan de aanbiddingscultus rond het Gouden kalf.¹⁶⁴ Dit lijkt weinig vruchtbaar. Het streven naar een circulaire economie kan evengoed verworden tot een ideaal met soortgelijke trekken. Bovendien zijn pogingen om totaal nieuwe marktmechanismen te introduceren niet realistisch gebleken en bestaat er brede consensus over de idee dat kapitalisme ondanks haar ruwe kanten en schaduwzijden meer vrijheid, gelijkheid en welvaart genereert dan andere economische systemen.¹⁶⁵

In 2018 nam extreme armoede af met 92 miljoen mensen, 95 miljoen mensen kregen voor het eerst elektriciteit, 100 miljoen mensen kregen voor het eerst toegang tot schoon drinkwater en wereldwijd is kindersterfte gedaald van 23% in 1950 tot 4,5% vandaag.¹⁶⁶ Deze vooruitgangen zijn geboekt in een tijdperk van opkomend kapitalisme. Het voert te ver om verbanden tussen de genoemde ontwikkelingen en het kapitalisme te analyseren, maar het is duidelijk dat kapitalisme en zorgzaam samenleven elkaar niet uitsluiten. Niet voor niets willen immigranten zich bij voorkeur vestigen in kapitalistische landen. Kortom, een radicale afwijzing van het kapitalisme lijkt te kort door de bocht en het proclameren van nieuwe marktmechanismen ter vervanging van het kapitalisme te naïef. Daarentegen lijkt het kritisch aan de kaak stellen van de ruwe kanten van het kapitalisme en het bijshaven hiervan door middel van o.a. wetgeving een effectievere en realistischere benadering.

Managers met een christelijke levensovertuiging mogen zich vanuit de parabel extra aangespoord weten om een actieve en stimulerende rol te spelen in het transitieproces van een mondiale economie naar een vreugdevolle en circulaire economie. Zij worden uitgedaagd om vrienden te maken met behulp van de mammon door rendementen ten goede te laten komen aan verduurzaming van de

---

¹⁶² Max L. Stackhouse, "Economics," in *The Blackwell Companion to Religious Ethics*, red. William Schweiker (Malden, MA: Blackwell Publishing, 2008), 454.

¹⁶³ Daniel K. Finn, *Christian Economic Ethics. History and Implication* (Minneapolis, MS: Fortress Press, 2013), 350-1.

¹⁶⁴ Religieus socialisme vond begin twintigste eeuw Paul Geest, Marcel Poorthuis, Theo Wagenaar en Alette Warringa red., *Vrienden met de Mammon. De levensbeschouwelijke dimensie in de economie* (Almere: Parthenon, 2013), 423.

¹⁶⁵ Stackhouse, *Blackwell Companion*, 454.

¹⁶⁶ Ralf Bodelier, "The world is bad but better," *FD*, 29 December 2018, geraadpleegd op 3 Maart 2019, <https://fd.nl/futures/1281537/the-world-is-bad-but-better>.

economie en samenleving. Ze kunnen in alle lagen van de economie duurzaamheid agenderen alsook structureel reflecteren op de vileine armoede van de gangbare winstdefinitie. Zij mogen zich geroepen weten om in de crises verandering te bepleiten en te demonstreren langs de a-kapitalistische as van consuminderings. Zij worden uitgenodigd om hun expertise en creativiteit aan te wenden in de zoektocht naar innovaties die circulariteit bevorderen. Op deze manier leidt de exegese van de parabel en de hermeneutische verkenning ervan tot actuele en concrete handvatten voor economisch handelen in het moderne Westen. Hiermee is ook het tweede deel van de onderzoeksvraag (1c en d) beantwoord.

Moderne christenen staan voor de uitdaging om de mogelijkheden van een vreugdevolle economie positief-kritisch en creatief te doordenken, deze economie te bevorderen en te verrijken alsook ervoor te waken dat de aarde een nadrukkelijk onderwerp van theologische bezinning wordt en blijft.¹⁶⁷ Als de bezinning naar aanleiding van de crises leidt fundamentele gedragsverandering bij overheden, consumenten en producenten en de gedroomde economie van de vreugde daadwerkelijk verrijst dan krijgt de slotzin van de parabel in kwestie een welhaast transcendentiaal karakter met een, zo de lezer wil, eschatologische diepgang: “en de heer prees de onrechtvaardige rentmeester omdat hij verstandig gehandeld had.”

---

¹⁶⁷ Jürgen Moltmann refereert aan Dietrich Bonhoeffer die al heeft gewezen op het belang van deze verantwoordelijkheid. Moltmann, *Hope*, 118.

HOOFDSTUK 8 EINDCONCLUSIE

8.1 EXEGETISCHE POSITIE

De voorgestelde exegese wijkt af van de traditionele uitleg waarin de uiteindelijke handelswijze van de manager wordt aangemerkt als een bedrieglijke, op eigen belang gerichte financiële constructie. De kenmerkende discrepanties van de traditionele uitleg zijn in de voorgestelde exegese opgeheven terwijl de parabel is geactualiseerd door middel van een hermeneutische verkenning. De traditionele uitleg blijft steken aan de oppervlakte, namelijk bij de opvatting dat christenen hun persoonlijke bezittingen trouw en in het belang van anderen moeten beheren met het oog op het koninkrijk van God hier op aarde en met het oog op het eschatologische koninkrijk.¹⁶⁸ Dit is waardevol en waar, maar Ireland en anderen gaan daarmee voorbij aan de diepere notie die schuilgaat in de parabel: een impliciete aansporing tot radicale gedragsverandering en de bereidverklaring om in de nieuwe situatie die als gevolg van de verandering ontstaat genoeg te nemen met minder. De manager is niet slechts een waarschuwend toonbeeld, zoals Ireland suggereert, maar uiteindelijk vooral een lichtend voorbeeld zoals in deze thesis is betoogd. Aan dit laatste aspect gaan verdedigers van de traditionele uitleg voorbij waardoor zij interessante hermeneutische mogelijkheden missen. Dat is verlies, want met deze mogelijkheden kunnen intrigerende gezichtspunten worden ontsloten.

De positie die in deze thesis is ingenomen kan moeilijk worden geschaard onder een van de door Ireland gecategoriseerde opvattingen. Immers, de door Ireland bevestigde traditionele uitleg is weerlegd, de zienswijze van Derrett is vanwege een te eenzijdige focus op woekerwinst genuanceerd terwijl sommige (deel)inzichten van andere visies zijn overgenomen. Daarmee is een eigen positie ontstaan die als vertrekpunt is genomen voor de hermeneutische verkenning.

8.2 HERMENEUTISCHE POSITIE

Er zijn vier stadia onderscheiden waarlangs het veranderingsproces van de manager is verlopen: verkwisting, crisis, bezinning en verandering. Zijn aanvankelijke management was onbetrouwbaar en leidde tot crisis. Zijn uiteindelijke management was deugdzaam en relationeel duurzaam. Deze stelling is versterkt op basis van een globale analyse van de directe literaire context.

---

¹⁶⁸ Ireland, *Stewardship*, 218.

Vervolgens is de vierledige grondstructuur van de parabel door middel van een hermeneutische verkenning in verband gebracht met hedendaagse bedrijfseconomische dimensies. Op deze manier is de parabel in een actueel perspectief geplaatst. De gedefinieerde moderne verkwistingen zijn aangewezen als een direct gevolg van voortdurende winstmaximalisatiedruk die is herleid tot hebzucht. De diverse daaruit voortvloeiende crises nopen tot herbezinning die voorzichtig op gang is gekomen en idealiter spoedig zal leiden tot een overgang van een oude lineaire economie naar een nieuwe circulaire economie die ten eerste niet primair draait om het begrip 'schaarste' maar inzet bij de verantwoordelijke en samenwerkende mens en die ten tweede een rijkere winstdefinitie kent dan de oude economie.

De kanttekeningen bij de lineaire economie en de argumenten voor een circulaire economie zijn op zichzelf genomen niet nieuw. De theologische onderbouwing vanuit de bewuste parabel en de hermeneutische uitwerking daarvan op basis van het exegetische grondpatroon 'verkwisting-crisis-bezinning-bekering' is daarentegen wel een nieuwe invalshoek. Aan de hand van de hermeneutische verkenning zijn er uiteindelijk een aantal concrete handvatten geformuleerd voor hedendaagse managers die hun economisch handelen vanuit bijbels perspectief willen doordenken. Dit is nodig, want de urgentie van een economische transitie wordt nog niet in alle lagen van het christendom onderkend, zo bleek uit het onderzoek van Vuik.

8.3 MORELE POSITIE

Het stimuleren van de voorgestelde economische transitie en de agendering van de urgentie daarvan is een dure plicht die betrokkenheid, visie, moed en overtuiging vereist. Omdat een kritische bejegening van de wegwerpmentaliteit vanuit het Christendom pas relatief laat op gang kwam, ligt er in de bedrijfseconomische praktijk een belangrijke verantwoordelijkheid weggelegd voor managers met een christelijke levensovertuiging. Vanuit die overtuiging mogen zij zich des te meer geroepen weten om duurzaamheid en eerlijkheid te agenderen en de keerzijde van winstmaximalisatie op allerlei niveaus de kaak te stellen. Zo kunnen zij vanuit christelijk perspectief een structurele bijdrage leveren aan een transitieproces dat nodig is om deze aarde op verantwoorde wijze te beheren, om een bedding voor bloei van menselijk bestaan te creëren en om de continuïteit van het bedrijfsleven op de langere termijn te kunnen waarborgen. Daarbij geldt dat niet het vele goed maar het goede veel is, want, zo stelt Bonhoeffer:

nicht die Welt aus den Angeln zu heben, sondern am gegebenen Ort das sachlich – im Blick auf die Wirklichkeit – Notwendige zu tun und dieses wirklich zu tun, kann die Aufgabe sein.¹⁶⁹

Ten diepste raakt de parabel aan christelijk discipelschap. Het gaat over verandering ondergaan en verandering bewerkstelligen. Vanuit dit perspectief mogen volgelingen van Jezus Christus hun plaats in alle lagen van de economie en maatschappij innemen. Niet krampachtig en bekrompen, maar compassievol, bezield, vertrouwend, royaal, verwachtingsvol, visionair en met verlangen reikend naar volmaaktheid, want “van de Heer is de aarde en alles wat daar leeft, de wereld en wie haar bewonen.”¹⁷⁰

---

¹⁶⁹ Dietrich Bonhoeffer, *Ethik*, 224.

¹⁷⁰ Ps. 24:1.

BIBLIOGRAFIE

- Alexander, Patrick H., John F. Kutsko, James D. Ernest, Shirly Decker-Lucke en David L. Petersen. *The SBL Handbook of Style. For Biblical Studies and Related Disciplines*. 2^e ed. Atlanta, GA: SBL Press, 2014.
- BDAG
- Bonhoeffer, Dietrich. *Dietrich Bonhoeffer Werke*. Vol. 6, *Ethik*. Geredigeerd door Ilse Tödt, Heinz Eduard Tödt, Ernst Feil, Clifford Green. 2^e ed. München: Kaiser Verlag, 1998.
- Bovon, François. *Luke 1. A Commentary on the Gospel of Luke 1:1-9:50*. Hermeneia. Geredigeerd door Helmut Koester. Vertaald door Christine M. Thomas. Minneapolis, MS: Fortress Press, 2002.
- Bovon, François. *Luke 2. A Commentary on the Gospel of Luke 9:51-19:27*. Hermeneia. Geredigeerd door Helmut Koester. Vertaald door Donald S. Deer. Minneapolis, MS: Fortress Press, 2013.
- Brink, Gijsbert van den en Kees van der Kooi. *Christelijke dogmatiek*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012.
- Bruggen, Jakob van. *Lucas. Het evangelie als voorgeschiedenis*. Vijfde druk. CN. Utrecht: Kok, 1993.
- Buijs, Govert. "Het wonderlijke, onbegrepen mysterie van de markt: over coöperatie als kern van de economie." *Christen Democratische Verkenningen*, (winter 2013): 64-76. Geraadpleegd op 9 Februari 2019. file:///C:/Users/Gebruiker/OneDrive/Studie/PThU/1819%20Thesis/Govert%20Buijs.pdf.
- Buijs, Govert. "Waartoe is de economie op aarde? Op weg naar een economie van de vreugde." Oratie, Vrije Universiteit, Amsterdam, 24 mei 2018. <http://govertbuijs.website/govertbuijs.website/2018/oratie-gehouden-op-24-mei/>.
- Burridge, Richard A. *Imitating Jesus: An Inclusive Approach to New Testament Ethics*. Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans Publishing Company, 2007.
- Callahan, David. *The Givers. Wealth, Power, and Philanthropy in a New Gilded Age*. New York: Knopf, 2017.
- Calvijn, Johannes. *Institutie of onderwijzing in de Christelijke godsdienst*, deel 3. Vertaald door Alexander Sizoo. Middelburg: Stichting de Gihonbron, 2006.
- Calvijn, Johannes. *Verklaring van de Bijbel*. Vol. 13, *Evangelien*, 16^e ed. Vertaald door A. Brummelkamp. Kampen, de Groot Goudriaan, 2004.
- Derrett, John Duncan Martin. "Take Thy Bond ... and Write Fifty (Luke XVI.6). The Nature of the Bond." *The Journal of Theological Studies* 23, no. 2 (1972): 438-40.

- Derrett, John Duncan Martin. *Law In the New Testament*. Eugene, OR: Wipf & Stock, 2005.
- Douma, Jochem. *Christelijke ethiek: Capita Selecta 1*. Kampen: Copieerinrichting v.d. Berg, 1976.
- Finn, Daniel K. *Christian Economic Ethics. History and Implication*. Minneapolis, MS: Fortress Press, 2013.
- Flusser, David. "The Parable of the Unjust Steward: Jesus' Criticism of the Essenes." In *Jesus and the Dead Sea Scrolls*. Geredigeerd door James Hamilton Charlesworth, 176-191. New Haven: Yale University Press, 1992.
- Geest, Paul, Marcel Poorthuis, Theo Wagenaar en Alette Warringa red. *Vrienden met de Mammon. De levensbeschouwelijke dimensie in de economie*. Almere: Parthenon, 2013.
- Goodrich, John K. "Voluntary Debt Remission and the Parable of the Unjust Steward (Luke 16:1-13)." *Journal of Biblical Literature* 131, no. 3 (2012): 547-66.
- Green, Joel B. *The Gospel of Luke*. NICNT; Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1997.
- Hackman, Michael Z. en Craig E. Johnson. *Leadership. A Communication Perspective*. 5^e editie. Long Grove, IL: Waveland, 2009.
- Hartman, Jacobus Johannes. *Honderd jaar geestelijk leven in den Romeinschen keizertijd*. Leiden: van Doesburgh, 1918.
- Ireland, Dennis J. *Stewardship and the Kingdom of God. An Historical, Exegetical, and Contextual Study of the Parable of the Unjust Steward in Luke 16:1-13*. Leiden: Brill, 1992.
- Jeremias, Joachim. *Die Gleichnisse Jesu*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998.
- Kloppenborg, John S. "The Dishonoured Master (Luke 16:1-88)." In *Biblica* 70 no. 4 (1989): 474-95.
- Kyoung-Jin, Kim. "Stewardship and almsgiving. A study in Luke's theology of wealth." PhD did., University of Glasgow, 1993.
- Landry, David en Ben May. "Honor Restored: New Light on the Parable of the Prudent Steward (Luke 16:1-8a)." *JBL* 119, no. 2 (2000): 287-309.
www.jstor.org/stable/3268488.
- Louw-Nida
LSJ
- Manson, Thomas W. *The Sayings of Jesus as Recorded in the Gospels according to St. Matthew and St. Luke Arranged with Introduction and Commentary*. Londen: SCM, 1949.
- Marshall, Ian Howard. *The Gospel of Luke. A Commentary on the Greek Text*. NIGTC; Grand Rapids, MI: The Paternoster Press, 1978.

- Marshall, Katherine. "Faith, Religion, and International Development." In *The Oxford Handbook on Christianity & Economics*. Geredigeerd door Paul Oslington, 384-400. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Matera, Frank J. *New Testament Ethics: The Legacies of Jesus and Paul*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 1996.
- Mathewson, Dave L. "The Parable of the Unjust Steward (Luke 16:1-13). A Re-examination of the Traditional view in Light of Recent Challenges." *Journal of the Evangelical Theological Society* 38, no 1 (1995): 29-39.
- Mayer, Roland. "horati flacci epistularum liber primus." In *Horace Epistles*. Cambridge Greek and Latin Classics, 1. Geredigeerd door Roland Mayer. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Moltmann, Jürgen. *Ethics of Hope*. Vertaald door Margaret Kohl. Minneapolis: Fortress Press, 2012.
- Pope, Alexander. *Essay on Man and other Poems*. London: John Sharpe, 1828.
- Porter, Stanley E. "The Parable of the Unjust Steward (Luke 16:1-13). Irony is the Key." In *The Bible in Three Dimensions. Essays in Celebration of Forty Years of Biblical Studies in the University of Sheffield*. Geredigeerd door David J.A. Clines, Stephen E. Fowl and Stanley E. Porter, 127-153. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1990.
- Rasker, A. J. *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795; Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhoudingen tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*, 7^e ed. Kampen: uitgeverij Kok, 2004.
- Reumann, John Henry *Stewardship and the Economy of God*. Eugene, OR: Wipf and Stock, 2014.
- Scheidel, Walther, Ian Morris en Richard P. Saller. *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Smith, Adam. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Edinburgh: Thomas Nelson, 1853.
- Snodgrass, Klyne Ryland. *Stories with intent. A Comprehensive Guide to the Parables of Jesus*. Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans Publishing Company, 2008.
- Stackhouse, Max L. "Economics." In *The Blackwell Companion to Religious Ethics*. Geredigeerd door William Schweiker, 451-8. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2008.
- Stackhouse, Max L. "Weber, Theology, and Economics." In *The Oxford Handbook of Christianity and Economics*. Geredigeerd door Paul Oslington, 307-36. Oxford: Oxford University Press.

Stegemann, Ekkehard Wilhelm and Wolfgang Stegemann. *The Jesus Movement. A Social History of Its First Century*. Vertaald door O.C. Dean Jr. Minneapolis, MN: Fortress Press, 1995.

Taylor, Charles. *Een seculiere tijd*. 3^e ed. Vertaald door Marjolijn Stoltenkamp. Rotterdam: Lemniscaat, 2012.

TDNT

Vuik, Arco. "SGP'ers en duurzaamheid, gaat dat samen? Een onderzoek naar gedrag en gedragsverandering van de SGP-achterban op het gebied van duurzaamheid." Masterthesis, Universiteit Utrecht, 2014.

Wallace, Daniel Baird. *Greek Grammar Beyond the Basics. An Exegetical Syntax of the New Testament*. Grand Rapids, MI: Zondervan, 1996.

Weber, Max. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Vertaald door Talcott Parsons. New York: Routledge, 2005.

Young, Bradford Humes. *The Parables. Jewish Tradition and Christian Interpretation*. Grand Rapids, MI: Baker Academic, 1998.

Zhulina, Alisa. "Performing Philanthropy from Andrew Carnegie to Bill Gates." In *Performance Research* 23, no. 6 (November 2018): 50-7. Accessed 11 February 2019. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13528165.2018.1533762>.

Zimmermann, Ruben, Detlev Dormeyer, Gabi Kern, Annette Merz, Christian Münch, Enno Edzard Popkes. *Kompendium der Gleichnisse Jesu*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2007.

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Willem Arze den Hertog

Titel masterthesis: De onrechtvaardige rentmeester in perspectief

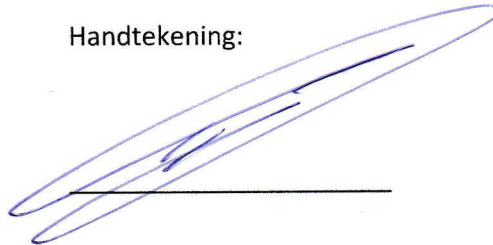
VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Dordrecht, 16-8-19

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

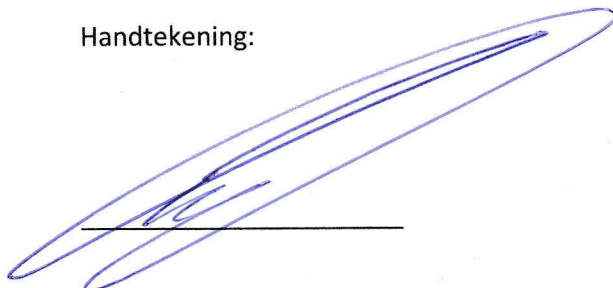
niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of beperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Dordrecht, 16-8-19

DATAMANAGEMENTPLAN

1. Algemeen

NAAM STUDENT: Willem Arie den Hertog

NAMEN SCRIPTIEBEGELEIDER(S): Dr. J. Krums, Prof. Dr. P. Nollens

DATUM: 16-02-19

VERSIE: 1.0

2. Algemene gegevens over het onderzoek / scriptie-onderwerp

(WERK)TITEL ONDERZOEK / SCRIPTIE: De onrechtvaardige rechter in perspectief

KORTE OMSCHRIJVING VAN ONDERZOEK EN ONDERZOEKSMETHODE(N): exegotisch onderzoek en hermeneutische verkenning

TYPEN ONDERZOEKSDATA: literatuur, artikelen, websites, tijdschriften.

PERIODE WAARIN DATA VERZAMELD WORDEN: 01-01-19 / 31-7-19

3. Technische aspecten

HARD- EN SOFTWARE: PC en laptop, Word.

BESTANDSFORMATEN: Docx en PDF.

OMVANG VAN DE DATA (SCHATTING IN MB/GB/TB): 375 kB

OPSLAG DATA TIJDENS ONDERZOEK: PC en onechive

OPSLAG DATA NA AFLOOP ONDERZOEK: PC en onechive

4. Verantwoordelijkheden

BEHEER DATA GEDURENDE HET ONDERZOEK: w.A. den Hertog

BEHEER DATA NA AFLOOP ONDERZOEK: w.A. den Hertog en PThU

5. Juridische en ethische aspecten

EIGENAAR DATA: w.A. den Hertog, PThU, auteurs van geraadpleegde lit.

PRIVACYGEVOELIGE DATA: ~~JA~~ NEE

INDIEN JA: HOE WORDEN ZAKEN ALS VEILIGE OPSLAG EN TOESTEMMING VAN BETROKKEN PERSONEN EN/OF ORGANISATIES GEREGLD?

6. Overige zaken

=====

(In te vullen door thesisbegeleider:)

Goedgekeurd

Niet goedgekeurd, omdat: _____
_____
_____

Naam, handtekening: Jan Kraai

Datum: 27-8-2019

=====